

Bogo Grafenauer

ETNIČNA STRUKTURA IN ZGODOVINSKI POMEN JUGOSLOVANSKIH NARODOV V SREDNJEM VEKU II

I/2. Srednjeveški razvoj etnične strukture in njegovi rezultati do 15. stoletja

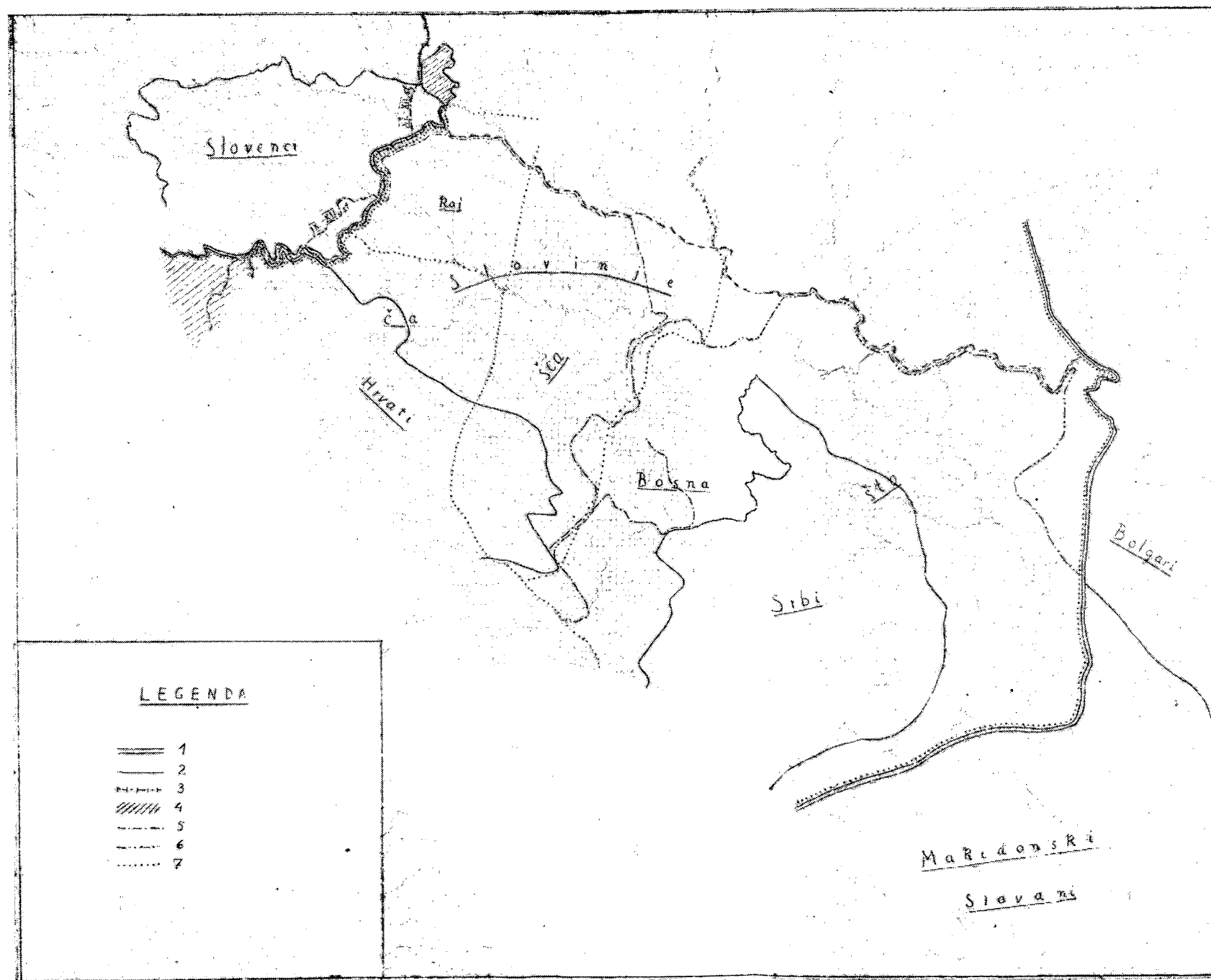
Problem srednjeveške etnične strukture srednjega in zahodnega Balkanskega polotoka (in v dobršnem delu srednjega veka še Vzhodnih Alp) zajema od začetka naseljevanja Slovanov do propada balkanskih slovanskih držav v 15. stoletju skoraj tisoč let. Celo če pustimo ob strani dejstvo, da se že v 15. stoletju začenjajo vzporedno s turškim napredovanjem in vojaško organizacijo turškega cesarstva nove migracije, ki so tod do 18. stoletja bistveno premaknile rezultate etničnega razvoja do 15. stoletja,³¹ tudi starejšega razvoja v tem pogledu ni mogoče obravnavati le v enotnem pregledu etnične strukture, ki bi izhajala od rezultatov, doseženih do 15. stoletja. Vprašanje samo — reševano v različnih historiografijah v različnih smereh, v različnih strokah (zgodovinske, arheologije, etnografije, jezikoslovje) na različne načine, spričo takšnega premalo urejenega raziskovanja in tudi glede na vire v marsičem še premalo jasno — samo po svoji strukturi narekuje delitev v dva dela, ki izhajata iz različnosti temeljnih etnografskih procesov, hkrati pa vsaj v veliki meri — čeprav res ne povsem — iz kronološke delitve etnogenetskih procesov.

A. Elementi jezika in kolonizacijskih tokov

Od samega začetka vdiranja Slovanov na Balkanski polotok in v Vzhodne Alpe v 6. stoletju ter njihove naselitve v novi domovini³² naprej so jih spoznali grški, romanski in šiptarski staroselci in sosedje

³¹ Za migracije gl. *Zgodovino narodov Jugoslavije II*, 1959, passim; kartografsko podobo obeh faz (prvo le domnevno in sporno!) prim. pri I. Popoviću, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, 1960, 372 in k str. 448, vsaj glede dialektov, etnično karto (ki je v sodobnih jugoslovanskih atlasih ni), prim. v *Atlas narodov mira*, Moskva 1964, 40.

³² Najnovejši prikazi: H. Lowmianśki, *Początki Polski* H, Varšava 1963, 114—200, 228—268; B. Grafenauer, *Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, ter Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, oboje ZČ XVIII*, 1964, 192—218 ter 219—227 (in na obeh mestih navedena literatura). V. Tapkova-Zaimova, *Našestvija i etnički promeni na Balkanite*, Sofija 1966; J. Gassowski, *Dzieje i kultura dawnych Slowian*, Warszawa 1964.

1. meja med zahodnimi in vzhodnimi južnoslovanskimi jeziki — 2. meja ustaljenih etničnih jeder — 3. vzhodna meja Nemškega cesarstva v srednjem veku — 4. področja, v katerih etnogenetska jedra prehajajo mejo cesarstva — 5. zahodno od meje cesarstva: potek te meje do XII. stoletja; vzhodno od meje cesarstva: najširše meje hrvatske države — 6. najširše segajoče meje srbske srednjeveške države na zahodnojužnoslovanskem področju — 7. »verjetne« meje dialektov v srednjem veku na hrvatskem in srbskem področju (po I. Popoviću).

Karta 5. Južnoslovanska etnogenetska jedra v srednjem veku

kot okvirno jezikovno in etnično celoto ter jih imenovali z istim imenom (*Σκλαβηνοι*; Sclavi, Sclavini, Schei; Shqa, Shqe).³³ Po sodobnih virih so bili razdrobljeni v večje število sorazmerno majhnih plemen, ki so se le občasno združevala v večje zveze zaradi napadov zoper Bizanc ali zaradi obrambe; vendar so sporočila o imenih konkretnih plemen zelo redka in omejena največ na obrobno ozemlje:

Vir iz	7. st.	8. st.	9. st.	10. st.
Za:	okrog Soluna:			Hrvati v Primorju;
7. st.:	Draguviti, Sagudati, Velegeziti, Vajuniti, Verziti, Rinhini, Strumljani; »Gordoserbon«; Karantanci (v Vzhodnih Alpah)			Srbi (Srbija, Bosna, Neretljani, Zahumljani, Travunijani, Konavljani); Dukljani Srbica (v egejski Makedoniji)
8. st.:		vzhodno od Soluna: Smoljani		
9. st.:			Moravani-Braničevci; Timočani, Abodriti; Srbi, Hrvati; »Carniolenses« (umetno ime?) Karantanci (v Vzhodnih Alpah in Panoniji)	
10. st.:				Hrvatska od Cetine do Raše; izselitev dela Hrvatov v »Panonijo in Ilirik«; Jezeriti in Milingina Peloponezu

Velik del imen ima teritorialni značaj, se pravi, da izvirajo od okoliša, kjer so se Slovani naselili in se vnovič povezali v plemenske enote; študij toponomastike je pokazal še več plemenskih imen, toda pri njih gre večinoma za imena, ki so mogla nastati kjerkoli med Slovani in je zato nemogoče reči, v kolikšni meri so sled mešanja slovenskih plemen ob preseljevanju.³⁴ Le dve (ali tri) imeni sta v tem pogledu na južnoslovanskem prostoru izjemni: Hrvati in Srbi (morda tudi Dulebi,

³³ L. Niederle, *Slovanské starožitnosti* II/2, 1910, 469–480; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934, 87 sl., in v *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, 1953, 101.

³⁴ Fr. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I, Ljubljana 1936, 9–11; B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, I, 2. izd. Ljubljana 1964, 324.

a le na zahodu³⁵) — Srbi z jedrom v goratem ozemlju ob Tari in Limu in raztresenimi sledovi v toponomastiki od zahodne Bosne do južne Grčije ter Hrvati z jedrom v zaledju dalmatinskih mest, z več jedri na severu (Češka, ob zgornji Visli), močnimi toponomastičnimi sledovi v Vzhodnih Alpah ter šibkejšimi proti jugovzhodu do južne Grčije.³⁶ Ti dve plemeni nista posebnost le zaradi svojega imena in verjetnosti, da sta se med balkanske Slované naselili v posebnem naselitvenem valu (verjetno v 3. desetletju 7. stoletja),³⁷ marveč tudi zaradi svoje vloge v poznejšem srednjeveškem etnogenetskem procesu. Tudi arheološkega gradiva, ki bi pojasnjevalo prvotno plemensko strukturo, doslej še ni, nekateri etnografski poskusi so pa še premalo utrjeni.³⁸

³⁵ J. Kelemina, Nekaj o Dulebih na Slovenskem, Časopis za zgodovino in narodopisje XX, 1925, 144—159, in Nove dulebske študije, isto XXI, 1926, 57—75; B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ IV, 1950, 45—47; B. Zástěrova, Avaři a Dulebové v svědectví Povesti vremennych let, Vznik a počátky Slovanů III, Praga 1960 15—37.

³⁶ Gl. op. 32 in v teh delih navedeno literaturo.

³⁷ Lj. Hauptmann, Prihod Hrvatov, Bulićev zbornik, 1924, 515—545 (in Zbornik kralja Tomislava, 1925, 86—127); Seoba Hrvata i Srba, JIČ III, 1937, 30—61; B. Grafenauer, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, HZb V, 1952, 1—56 (str. 31 in 45—49 so posebej navedeni vzroki, zaradi katerih ni mogoče sprejeti znane Grégoirove teorije o naselitvi Hrvatov, ki je v zadnjih 20 letih zbudila mnogo pozornosti); Sklabárhontes — »gospodarji Slovanov« ali »slovanski knezi«, ZČ IX, 1955, 202—219, in Hrvati u Karantaniji, HZb XI—XII, 1958—1959, 207—231; G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 119—121; B. Ferjančič, Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, 1959, 46—49 (oc. B. Grafenauer, JIČ II, 1963, št. 3, 105—115); H. Lowmianski, n. d., 50—87, 408—418.

³⁸ Za arheologijo gl. J. Korošec, Delitev slovanskih kultur zgodnjega srednjega veka v Jugoslaviji, Arheološki vestnik II, 1951, 154—155; Arheološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu, ZČ VIII, 1954, 7—26; Pravičnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih, ZČ XII—XIII, 1958—1959, 75—109; P. Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije, ZČ XV, 1961, 157—194; za etnografijo B. Bratanič, Uz problem doseljenja Južnih Slavena, Zbornik radova, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 1951, 221—250 (prim. B. Grafenauer, HZb V, 1952, 39—42). Ker za področje Južnih Slovanov še nimamo danes že zelo nujno potrebne sistematične obdelave vseh zgodnesrednjeveških arheoloških najdb — kot jo je pripravljaj pokojni prof. J. Korošec — navajam vendarle delne preglede gradiva od l. 1952 naprej (za starejšo lit. prim. Zgodovino narodov Jugoslavije I, 1953): Z. d. Vinski, Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme, Archaeologia Jugoslavica I, 1954, 71—82; Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu, Situla 2, Ljubljana 1957; Ranosrednjevekovni arheološki nalazi na užem i širem području Zagreba, Iz starog in novog Zagreba II, 1960, 47—65; O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim osvrtom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata. Opuscula archaeologica Filoz. Fak. Sveučil. u Zagrebu II, 1958 (1961!); Kasna antička baština u grobovima ranoga srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem, Kongresni materijal VI kongresa jugoslav. arheologa, Beograd 1964, 101—115; Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikons im 6. und 7. Jahrhundert, Problemi della civiltà e dell'economia longobarda, Bibl. della rivista Economia e Storia No 112, 1964, 101—116; J. Kovačević, Arheologija

Pač pa so nove filološke študije opozorile na nekatera pomembna dejstva za ta vprašanja:³⁹ Po njihovem mnenju Južni Slovani že pred dobo naseljevanja niso bili po jeziku povsem enotni, marveč predpostavljajo razlike, ki jih je sicer mogoče ugotoviti šele v poznejših srednjeveških južnoslovanskih jezikih, »neenakosti iz obdobja pred naselitvijo Južnih Slovanov« (Ivić, 188). Pri tem gre seveda predvsem za razlikovanje med »zahodnim« (prednikom slovenskega, hrvatskega in srbskega jezika) ter »vzhodnim« južnoslovanskim govorom (prednikom bolgarskega, makedonskega in grškoslovanskega govora). Bezljaj pa izhaja neposredno iz študija besedišča, zlasti ob mikrotoponimih. Že njegovi prvi poskusi so pokazali, »da je bil besedni fond Slovanov ob razselitvi vendarle bolj diferenciran, kakor so mislili doslej« (94) in spričo tega bi mogel pokazati takšen primerjalni pretres predele, v katerih je prišlo ob preseljevanju do močnejšega mešanja različnih skupin slovanskega prebivalstva, način tega mešanja, izvor skupin, ki so se mešale med seboj in podobne stvari.

Dialektologi se sklicujejo pri svoji konceptiji slovanske naselitve na naslednjo podobo jezikovnih procesov (gl. *karto I in II*): Najpomembnejši jezikovni procesi potekajo pri južnoslovanskih jezikih tako, da se le izjemno ujemajo njihove izoglose z današnjimi mejami narodov oz. jezikovnih enot; najpomembnejše izoglose delijo področje svojega jezika v smeri od severa proti jugu (ali severovzhoda proti jugozahodu) na takšen način, da so hkrati meje istega jezikovnega pojava ne le pri enem južnoslovanskem jeziku, marveč tudi v njihovi celoti (npr. vprašalnica »kaj« je v veljavi pri Slovencih in delu Hrvatov, pri

i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VII veka, Vojvodjanski muzej, Pos. izd. II, Novi Sad 1960 (gl. oc. Zd. Vinski, Arheološki vestnik XI-XII, 1960-1961, 225-238); Avari na Jadranu, Materijali III, Beograd 1966, 55-81; Br. Marušić, Istra u srednjem vijeku, Pula 1960; D. Dimitrijević, J. Kovačević, Zd. Vinski, Seoba naroda, arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja, Zemun 1962; Ž. Važarova, Slavjanski in slavjanobalgarski selišča v balgarskite zemi od kraja na VI-XI vek, Sofija 1965; J. Kastelic, Nekaj problemov zgodnesrednjeveške arheologije v Sloveniji, Arheološki vestnik XV-XVI, 1964-1965, 109-124; M. Ljubinković, Problemi arheoloških istraživanja VI-VII veka u Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na probleme slovenske arheologije, Materijali III (Arheološko društvo Jugoslavije), Beograd 1966, 83-96.

³⁹ P. Ivić, Značaj lingvističke geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnoslovenskih jezika i njihovih odnosa prema ostalim slovenskim jezicima, in M. Pavlović, Perspektive i zone balkanističkih jezičkih procesa, oboje v Južnoslovenski filolog XXII, 1957-1958, 179-206 in 207-239; I. Popović, Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960, 104-195, 231-246, 351-400; F. Bezljaj, Stratigrafija Slovanov v luči onomastike, Južnoslovenski filolog XXIII, 1958, 83-95 (in O. N. Trubačev, Etimologičeskij slovar slavyanskijh jazykov, poskusni zvezek, Moskva 1963; geslo Jezik v EJ 4, 1960, 492-528; Fr. Sławski, Zarys dialektologii południowosłowiańskiej, Varšava 1962. Za razmerje makedonskega in bolgarskega jezika prim. še posebej K. Mirčev, Istoričeska gramatika na blgarskijat ezik, Sofija 1963, 34-56, in Blgarskijat ezik prez vekovete, Sofija 1964, 3-31; Bl. Koneski, Istorija na makedonskiot jazik, Skopje 1965, 7-95, 177-189.

ostalnih južnoslovanskih narodih je ni, torej razmerje $1\frac{1}{3} : 3\frac{2}{3}$ in podobno). Ta slika, ki jo razlagajo kot rezultat prevladujoče smeri doseljavanja (sever—jug oz. severovzhod—jugozahod), seveda hkrati zgodovinarja že opozarja, da je jezikovna diferenciacija pri takšnem stanju le eden in prejkone ne najvažnejši kriterij pri delitvi jezikovno sorodne etnične mase v poznejše narode.

Na opisani način se vrste izoglose za posamezne jezikovne procese na vsem prostoru od zahodne slovenske do vzhodne bolgarske meje druga za drugo, ne da bi se zgostile v izrazitejšo mejo, razen v enem samem primeru. Le ob črti, ki vodi nekako od ustja Timoka mimo krajev Kula, Belogradčik, Berkovica, Breznik in Radomir do Osogovskega masiva ob tromeji Srbije, Bolgarije in Makedonije, se združi cel snop jezikovnih razlik, ki so »zelo starega postanka« in se združujejo poleg tega z »velikim številom drugih starih razlik, predvsem leksikalnega značaja« (Ivić, 188 sl.). Južno od Osogovskega masiva pa se te izoglose na področju makedonskega jezika vnovič razširijo v obliki pahljače, torej v svojo običajno podobo, le da jih je vendarle sorazmerno več kakor na podobno velikem ozemlju sicer.

Iz teh dejstev povzemajo filologi več sklepov tudi glede dobe naseljevanja: Ostra meja snopa izoglos med ustjem Timoka in Osogovskimi planinami je že izraz razlik med zahodnim in vzhodnim delom Južnih Slovanov v dobi pred naseljevanjem. Torej naj bi bili obe skupini vsaj nekaj časa pred naselitvijo ločeni, prejkone po Karpatih, tako da bi bila zahodna skupina naseljena v vzhodnem ali severovzhodnem delu Karpatske kotline. Izoglose kažejo glavno smer selitev, tako da bi naselili potemtakem centralni in zahodni del Balkanskega polotoka v prvi vrsti »Avaroslovani«, vzhodni in južni del pa nad spodnjo Donavo naseljeni Slovani. Oboji so bili tudi v novi domovini s širšim pasom ob tej črti še nekaj časa ločeni (s področjem pod Bizantinci okrog Serdike-Sofije, otokom Vlahov na severu in s predniki Albancev v južnejših predelih). Ta koncepcija torej močneje poudarja dve izhodišči selitve. Na prostoru južno od Osogovskih planin naj bi nastal sedanji položaj po Ivićevem mnenju zaradi treh posebnosti: že od vsega začetka je zelo lahko mogoče, da so se tu mešala plemena vzhodnega in zahodnega južnoslovanskega toka. Tako bi bila, po tem mnenju, od vsega začetka ustvarjena podlaga za poseben makedonski jezikovni razvoj. Takšen razvoj pa sta podpirali še dejstva, da tu tudi ni bilo dolgotrajne prekinitve stika med vzhodnim in zahodnim tokom, kakor tudi da se je prebivalstvo z obeh strani močno mešalo tudi še v poznejših časih. Vendar prevladuje med jezikoslovci (prim. Fr. Slawski, I. Popović in celo podatke pri Bl. Koneski) ta proces nekoliko drugače: spočetka naj bi bil makedonski jezik izrazit vzhodni južnoslovanski govor, kakor je tudi danes bolj soroden z bolgarskim kakor s srbskim jezikom. Današnji izrazito prehodni značaj je šele rezultat, poznejšega zgodovinskega razvoja, zlasti od XI. stoletja naprej.

Ivan Popović je poskusil podati celo »verjetni« — vsekakor hipotezični — pregled položaja dialektičnih baz »srbohrvatskega« jezika v

IX. stoletju, ki je na priloženem zemljevidu (gl. *karto III*) dopolnjen še s položajem alpskih Slovanov, makedonskih Slovanov in Bolgarov. Seveda pokaže že vzporeditev te geografske podobe (in enako podobe, ki bi nastala z raztegnitvijo kajkavskega dialekta proti vzhodu preko večine slavonskega ozemlja, ki jo nekateri zagovarjajo za srednjeveško dobo)⁴⁰ z zemljevidom politične razdelitve ozemlja južnoslovanskih narodov v zadnji četrtini 9. stoletja (gl. *karto IV*), ki je prvo trajnejše izhodišče oblikovanja nadplemenskih etničnih enot na ozemlju Južnih Slovanov, da domnevni začetki dialektične razčlenbe niso v nobenem pogledu odločujoča podlaga tega razvoja. Morda z eno izjemo — meja med vzhodnim in zahodnim delom Južnih Slovanov se je v svojem severnem delu v tem pogledu pokazala za stalnejšo, kar kaže zlasti ime Serblia za temo v Pomoravju ob Donavi v 11. stoletju,⁴¹ čeprav to ozemlje dotlej ni bilo nikdar v okviru srbske države, pač pa neposredno pred tem blizu dve stoletji pod oblastjo bolgarske in nato makedonske države (s prav tako bolgarsko državnopravno tradicijo).

Navedeno razmerje med razlikami ljudske govorice in nastajajočimi (pa tudi sedanjimi) etničnimi skupnostmi kaže, da podlaga oblikovanja etničnih enot v tej dobi niso že dotlej izoblikovane jezikovne razlike. Te razlike med Slovani na Balkanu in v srednjem Podonavju so bile tedaj še tako majhne, da se je mogel jezik Slovanov, bivajočih v širokem zaledju Soluna, uveljaviti kot cerkveni in književni jezik med Karantanci v Panoniji in med Velikomoravci severno od Donave, in da so panonizmi in moravizmi po prenosu težišča te dejavnosti v Bolgarijo in Makedonijo šele sčasoma izginili iz tekstov. Podobno se je po nekem anekdotičnem sporočilu Pavla Diakona l. 642 Rodold, doma iz Furlanije, ki je poznal govorico sosednih Slovanov, v tem jeziku sporazumeval tudi z napadavci iz Dalmacije na Sipont v Apuliji. V ljudskem govoru med jezikovnimi skupinami v tem času gotovo ni bilo ostrejših

⁴⁰ A. Belić, Stanojevićeva NE SHS 2, 223; M. Hraste, EJ 4, 1960, 509; Fr. Slawski, n. d., 83; S. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja u Slavoniji, Zagreb 1953. Vendar prim. k tem vprašanjem tudi druge aspekte v delih P. Ivića, Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske, Zbornik Fil. fak. v Novom Sadu VI, 1961, 191—212; Srpskohrvatska dijalektologija u najnovijem periodu, Književnost i jezik IX, 1963, 15—22; Fonološki aspekt genetičkog odnosa između štokavske, čakavske i kajkavske dijalekatske grupe, Orbis scriptus, München 1966, 375—383, in Perioden in der Geschichte der Struktur des Serbokroatischen, Die Welt in der Slawen XI, 1966, 32—43.

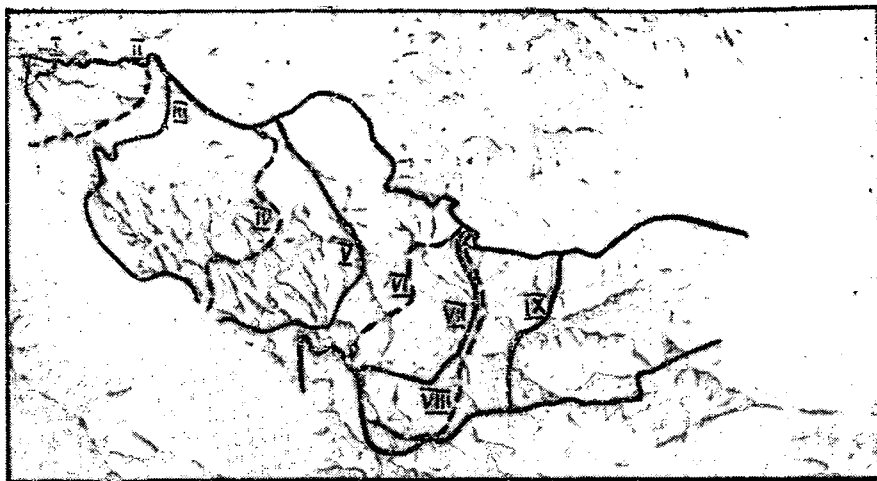
⁴¹ T. Wasilewski, Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle, Zbornik radova Vizantološkog instituta 8/2, Beograd 1964, 465—482; gl. k temu tudi N. Radojčić, Kako su nazivali Srbe i Hrvate vizantinski istorici XI i XII veka Jovan Skitlica, Nikifor Braničije i Jovan Zonara, Glasnik SND II, 1926, 2—5. Teze Waslewskoga sicer res niso v celoti nesporne (prim. zlasti drugačna stališča Dj. Radojčića, O vizantinskoj temi Srbiji iz XI veka, Glas SAN CCLXVII, 1967, 1—8, ki misli na Srbijo-Raško, ter kritično poročilo J. Ferluge v komentarju k Skilici, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III, Beograd 1966 (1967), 159 sl. in 157 sl.), vendar spor ne zajema tudi problema povezovanja srbskega imena s tem prostorom v 11. stoletju.

meja, marveč le široki pasovi prehajanja enega tipa govora v drugega, kar velja seveda tudi za razmerje med Karantanci in Velikomoravci.⁴²

Dialektološka raziskovanja, ki izhajajo od arhaičnih ostankov, ugotovljenih ob raziskovanjih od konca 19. stoletja naprej, seveda po svoji naravi premalo upoštevajo medsebojno mešanje Južnih Slovanov v dobi preseljevanja, ki je — kljub določenim diferencam iz pradomovine — naseljence na Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah vendarle vnovič premešalo in jezikovno zbližalo. Izhodišče naseljevanja — položaj severno od Donave — je seveda zvezano še s premnogimi neznankami, kar velja vse do 9. stoletja. Toda že podatki pisanih virov o slovanskih vpadih preko Donave v 6. in 7. stoletju kažejo, da so segli vdori iz »vlaške« Sklavinije globoko na zahodni del Balkanskega polotoka (547, 549, 558/9 itd.), vdori Slovanov z Obri pa do Carigrada ter južne Grčije (npr. 584, 586/7, 592, 610/17, 626 itd.). Na to mešanje na širših področjih opozarjajo tudi filološke ugotovitve. Poleg razširjenosti nekaterih plemenskih imen izven plemenskega jedra (pr. zgoraj o imenih Hrvatov in Srbov!) ter že stare ugotovitve, da sta se na prostoru alpskih Slovanov mešala dva tokova⁴³ — zahodnoslovanski s severa in južnoslovanski iz vzhoda in jugovzhoda — opozarjajo zlasti Bezlajeva raziskovanja, da je treba pri posploševanju zaključkov iz dialektičnih pojavov mnogo več previdnosti zlasti v tem smislu, da je treba dopuščati mnogotero mešanje raznih kolonizacijskih tokov med seboj. Med mikrotoponimi je odkril npr. v Sloveniji sloj, ki ga ni niti v Istri, niti vzhodno od Kolpe do Podrinja, tu pa se vnovič pojavlja in prav tako pri Vzhodnih Slovanih; druga taka skupina se pojavlja le na Štajerskem, v Srbiji in Makedoniji, tretja le na Koroškem. Dolenjskem in pri zahodnih Slovanih, nekatere vrste pa so zopet omejene le na različna južnoslovanska področja. Podobno podobo daje tudi poskusni zvezek Slovanskega etimološkega slovarja, ki ga je opremil Trubačev za nekaj besed z zemljevidi o razširjenosti različnih oblik. Vse to opozarja na združevanje zelo različnih tokov na vsem južnoslovan-

⁴² Pauli Diaconi, *Historia Langobardorum* IV 44 (Fr. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I, Ljubljana 1902, št. 170, str. 213); B. Grafenauer, *Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju*, *Razprave V, SAZU*, razred za zgod. in družb. vede (Hauptmannov zbornik), 1966. Prim. op. 27, poleg tega pa še K. Mirčev, n. d., 47—52 oz. 8—9, ter zbornik *Slovenska pismenost — 1050-godišnica na Kliment Ohridski*, Ohrid 1966 (V. Stefanič, *Prvobitno slovensko pismo i najstarata glagolska epigrafika*, 13—33, V. Mošin, *Najstarata kriliska epigrafika*, 35—44; R. Ugri nova — Skalo vska, *Spomenici na staromakedonskata pismenost*, 65—72).

⁴³ Fr. Ramovš, *Kratka zgodovina I*, 1936, 46—95; R. Kolarič, *Die slowenische Mundartforschung*, *Orbis* III, 1954, 181—188, in IV, 1955, 174—176; *Zur Chronologie der Dialektbildung im Slowenischen*, *Orbis* VI, 1957, 504—511; F. Bezlaj, *Južnoslovanski filolog* XXIII, 1958, 83—95; T. Logar, *Dialektizacija slovenskega jezika*, *Jezik in slovstvo* VI, 1960/61, 119—122; za zgodovinske podatke prim. B. Grafenauer, *ZC* IV, 1950, 39—43, in *Zgodovina slovenskega naroda I*, 2. izd., 1964, 267—269, 323—325, ter M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955, 44—69. Ta razvoj kaže najpodrobneje novo delo F. Bezlaja, *Jezikovne priče slovenske etnogeneze*, v knjigi *Eseji v slovenskem jeziku*, Ljubljana 1967, 75—184.

Karta I. Glasovne izoglose (po P. Iviću)

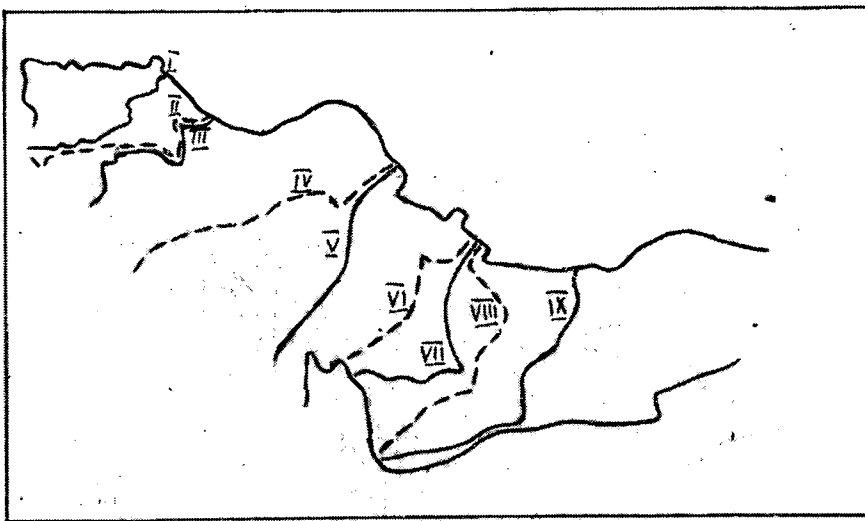
Zahodno od črte: I. dl ni prešlo v l — II. zgj, zg', zdj > ž (ali ž) — III. dj > j — IV. skj, sk', stj se ni izenačilo s št. — V. že > re (v prezentu glagola moči) — VI. ohranjena fonološka kvantiteta — VII. oba polglasnika sta izenačena — VIII. tj se ni izenačilo s skj — IX. Refleksiv ѣ ni širši kakor e

skem področju (tako npr. »da se je nek vzhodnoslovanski migracijski val udeležil slovanske kolonizacije v Alpah«, val z istimi značilnostmi je pa »koloniziral tudi dele Podrinja, verjetno tudi Bolgarske«, Bezljaj 89).^{43a}

Jezikovna sorodnost je — kot je poudaril Br. Djurdjev — v zgodovini južnoslovanskih narodov prirodni temelj vseh tistih teženj, ki so vodile k njihovemu zbliževanju in združevanju. »Temeljno vprašanje v zgodovini južnoslovanskih narodov v srednjem veku je, zaradi česa zgodovinski razvoj ni omogočil, da bi prišla etnična sorodnost južnoslovanskih narodov do polnega izraza ob ustvarjanju političnih skupnosti in kulturnem razvoju.«⁴⁴ Med pomembnimi trajnejšimi vzroki, ki so učinkovali v nasprotni smeri, je bil gotovo raztegnjeni zemljepisni prostor, za tedanje razmere brez notranje enotnosti, odprt na različne strani in že od pozne antike razdeljen s kulturno mejo, ki jo je srednji vek dedoval z zahodno mejo bizantinskega vpliva, kolonizacijski prostor

^{43a} Prim. tudi J. Zaimov, Die bulgarischen Ortsnamen auf -išt aus -itj und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte der Bulgaren in den Balkanländern, *Linguistique balkanique* IX, 1965, 5—80; toponomastični tip, ki ga avtor obravnava, ima — v nasprotju z njegovim prepričanjem — po svoji geografski razprostranjenosti (na priloženi karti) vsekakor *specifično makedonski* značaj: jedro teh imen je na ozemlju makedonskih Slovanov, šibkejši odsevi pa so v sledovih pri Bolgarih, Srbih in v Grčiji izven starega egejsko-makedonskega področja.

⁴⁴ Br. Đurđev (op. 8), *Pregled* XII/2, 1960, 3, in *Uloga crkve...*, 16—17,

Katra II. Oblikoslovne izoglose (po P. Iviću)

Zahodno od čete: I. je ohranjena dvojina — II. vprašalnica »k a j« — III. dativ in instrumental množine samostalnikov na -a nista izenačena — IV. v množini je najmanj pet oblik sklonov — V. v množini ni zaimkovskih enklitik ni, vi — VI. deklinacija je sintetična — VII. ni niti členic, niti zapostavljenih anaforičnih zaimkov — VIII. nominativ množine zaimka za prvo osebo se glasi mi ali mie (ne nie in pod.) — IX. oblike množine svojilnega zaimka za tretjo osebo se glase njih n- njih o v- in pod. (ne pa teh n- in pod.)

sam pa s tujimi etničnimi adstrati (Grki, Šiptarji, dalmatinski Romani) in substrati (Vlahi).⁴⁵

Srednjeveške migracije — predvsem v obliki agrarne kolonizacije, medtem ko je etnično tuji družbeni superstat (plemstvo, višje meščanstvo) v oblikovanju etničnih enot manj učinkovit — so bile pomembne predvsem v štirih področjih: Naselitev Madžarov v srednjem Podonavju je zmanjšala slovanski prostor v Panoniji le na skromen ostanek; postopna in dolgotrajna nemška kolonizacija je potisnila med 9. in 15. stoletjem slovensko etnično mejo od Donave na severu Vzhodnih Alp na črto malo severno od Drave med Beljakom (Villach) in Mariborom na skrajnem jugu Vzhodnih Alp.⁴⁶ Grška kolonizacija in zlasti civiliza-

⁴⁵ K. Jireček, Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkmälern von Ragusa (sedaj prev. v Zborniku Konstantina Jirečeka I, 1959), in Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (sedaj prev. prav tam II, 1962); P. Skok, v Zgodovini narodov Jugoslavije I, 1953, 99—102; Dolazak Slovena na Mediteran, Split 1954; Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, I—II, Zagreb 1950; I. Popović, Geschichte der serbo-kroatischen Sprache, 48—105, 178—230.

⁴⁶ M. Kos, Zgodovina Slovencev..., 1955, 41—76, 138—150, 188—202 (in k temu navedena literatura); B. Grafenauer, Zgodovina sloven. naroda II, 1965 (2. izd.), 141—144, 163—178, 221—236, ter zemljevida 168—169 in 216—217.

cijski vpliv staroselskega grškega adstrata sta helenizirala slovanski živelj v južni in srednji Grčiji.⁴⁷ Naselitev »Prabolgarov« med Balkanskim gorovjem in spodnjo Donavo je le za nekaj časa spremenila tamošnjo etnično strukturo, dokler se niso na meji 9. in 10. stoletja utopili v Slovanih. Izven bolgarskega in srbskega jedra so se oboji širili še v obliki družbenega (fevdalnega) superstrata, zlasti na področju Slovanov v Makedoniji.

Medtem ko so tuji srednjeveški migracijski tokovi dosegli pomembno zmanjšanje slovanskega prvotnega ozemlja — na jugu v Grčiji, na severu v Podonavju in v Alpah, torej predvsem na skrajnih robovih — so se pokazali migracijski tokovi iz domačih središč kot sorazmerno manj učinkoviti (z izjemo srbskega ob prestavljanju težišča Srbov iz starega jedra v Pomoravje in širjenja na ozemlje severno od Donave v 15. stoletju). Odločilna vloga v oblikovanju narodnostnih jeder pa je pripadala zgodovinskim razvojnim elementom.

B. Vpliv zgodovinskih procesov (politično teritorialne in kulturne povezave)

Najstarejša sporočila o plemenski delitvi jezikovno močno sorodne južnoslovanske etnične mase izvirajo iz 7. stoletja za ozemlje široke okolice Soluna, vendar kažejo na obstoj sorazmerno majhnih plemen, ki jih ni mogoče v etnogenetskem procesu primerjati niti z onimi pri Vzhodnih Slovanih, niti z germanskimi plemeni v dobi preseljevanja narodov:⁴⁸ med Kosturjem in Bitoljem ter spodnjo Strumo je bilo naseljenih pet »plemen« (*ἔθνη*), vsako organizirano v posebni plemenski kneževini (Sklavinija).⁴⁹ Le spojitve teh Sklavinij v širšo, ustaljeno celoto bi mogla predstavljati izhodišče za oblikovanje večje etnične enote. Včasih so se sicer res povezovale v boju za osvojitve Soluna, toda še po

⁴⁷ J. Cvijić, *Balkansko polnostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922, 48—55, 126—129, 135—139, 144—148, 178—180, 251—253, 342—345, 341, 390; A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 64—70. P. Lemerle, *La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire*, *Revue des Etudes byzantines* 21, 1963, 5—49; V. Tapkova-Zaimova, *Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et Grèce*, *Etudes balkaniques* I, 1964, 111—123; Fr. Barišić, »Monemvasijska« hronika o doseljavanju Avaro-slovena na Peloponez 587, *Godišnjak III*, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. I, Sarajevo 1965, 95—109.

⁴⁸ *Miracula s. Demetrii*, Lib. II, I 158, IV, 76; Gracki izvori za balgarskata istorija III, Sofija 1960, 129, 147; za analizo Lj. Hauptmann, *Rad JAZU* 243, 1932, 201—204; za primerjavo germanskih plemen gl. R. Wenskus (op. 9), za vzhodnoslovanska L. Niederle, *Slovanske starožitnosti* IV, 1924, in Očenki po istorii SSSR III-IX vv., Moskva 1958, 52—99, 733—878.

⁴⁹ Faktografski pregled podatkov pri S. Antoljak, *Unsere »Sklavinien«*, *Actes du XIIe Congrès international d'Etudes Byzantines*, Ochride 1961, II, Beograd 1964, 9—15, za opredelitev G. Ostrogorski, *Vizantija i južni Sloveni*, *JIC II/1*, 1963, 3—13 (pos. 4—8); drugače sodita o makedonskih Sklavinijah O. Ivanovski, *Makedonskrite Sloveni od VI do IX vek*, Skopje 1962, zlasti neumerjeno pa D. Taškova, *Samuilovoto carstvo*, Skopje 1961, 7—42. V. Tapkova-Zaimova, n. d., in *Našestvija...*, 93—97.

končnem uveljavljanju bizantinske nadoblasti v 8. stoletju so bile Bizancu podrejene kot ločene enote. Geografska razbitost ozemlja v kotline in bližina Soluna s pogostimi bizantijskimi posegi in zlasti s privlačnostjo bizantinskega načina življenja, ki jo je Solun izžareval med okoliške slovanske prvake, so do uveljavljanja bizantinske nadoblasti preprečili tak, za to obdobje in okoliščine sicer priroden proces združevanja, ki se je vsaj za rinhijskega kneza Prvuda po l. 670 gotovo že začel.⁵⁰

Zlom obrskega vpliva in okvirne oblasti nad Slovani južno in zahodno od njihovega središča ob Donavi v tretjem desetletju 7. stoletja je gotovo izraz in priča širšega povezovanja slovanskih plemen na zahodnem Balkanskem polotoku. Vendar se je ohranila neposredna sled tega povezovanja le v sporočilu bizantijskih kronik 9. stoletja, da so »arhonti plemen, ki živijo na zahodu« (*οἱ ἀρχοντες τῶν πρὸς δύσιν παραιμίων ἐθνῶν*) prosili bizantinskega cesarja za »mir«.⁵¹ Zgodovinske pisje opravičeno povezuje postanek teh »plemen«, ki so stopila v stik z Bizancem, z naselitvijo Hrvatov in Srbov sredi prve polovice 7. stoletja na zahodnem Balkanskem polotoku in združevanja tam prej naseljenih slovanskih plemen okrog njihovih jeder.⁵² Vendar je po virih povsem odprto vprašanje razmerja med položajem konec 7. stoletja in onim v 9. in 10. stoletju, ki ga podrobno opisuje Konstantin Porfirogenet. Oprijemljivejši je v etničnem smislu relativno trajni rezultat le na skrajnem severozahodu Južnih Slovanov, kjer že v prvi polovici 7. stoletja omenjajo viri posebno »kneževino Slovanov« (marca Winidorum), ki jo je mogoče izenačiti s »Karantanci« (Carantani), omenjenimi v viru prvič okrog leta 700. Širjenje tega imena v svojstvu etničnega imena v Panonijo ob naseljevanju Karantancev proti vzhodu (819 Carantanorum regio v Spodnji Panoniji) dokazuje, da je dobila ta politična povezava že v tem obdobju izraz tudi v spojitvi alpskih Slovanov v nadplemensko ljudsko skupnost, ki se je izražala že v neki zavesti o etnični pripadnosti.⁵³

V 9. stoletju, v katerem je dobivala slovanska politična struktura v Podonavju in na zahodnem Balkanskem polotoku že bolj ustaljeno obliko (gl. *zemljevid IV*), ki jo je v večji meri spremenila (tudi v etnič-

⁵⁰ Miracula s. Demetrii, Lib. II, IV 67—76 (Gracki izvori... III, 144—147); gl. O. Ivanoski, n. d., 57—66.

⁵¹ Fr. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb 1877, 168 (str. 248 sl.), za interpretacijo gl. G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 139 (op. 2).

⁵² Gl. še F. Šišić, Povijest Hrvata..., 1925, 270, in M. Rajković, v Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, Beograd 1955, 224.

⁵³ E. Klebel, Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich, Carinthia I 150, 1960, 663—692; J. Mal, Die Eigenart des karantanischen Herzogtums, Südostforschungen XX, 1961, 33—73; B. Grafenauer, Razvoj in struktura države karantanskih Slovencev, JIC II/3, 1963, 19—30, ter HZb XVII, 1964, 213—225; Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, ZČ XVII, 1962, 176—209; Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige, ZČ XVIII, 1963, 491—495; Zgodovina sloven. naroda I, 1964, 326—387, II, 1965, 57—110.

nem smislu) le priselitev Madžarov v ravnino ob srednji Donavi med leti 880 in 896 ter njeni politični učinki po letu 900, se oblikujejo tu že tri širša etnična jedra: pod imenom »Karantanci« se povežejo alpski in panonski Slovani; ime se je uporabljalo za ta del Južnih Slovanov (brez panonskih, ki so utonili med Madžari) do 13. stoletja, med nemškim plemstvom na Koroškem pa se je ohranil spomin na to povezanost po »tujem in ne nemškem« izvoru do začetka 16. stoletja.⁵⁴ Formiranje Hrvatov je ostalo v čvrstih mejah zaledja Jadranskega morja med Rašo v Istri in Cetino; vendar priča povezanost istrskega prebivavstva s Hrvati (že 640/42, nato od 788 dalje kljub pokrajinski in od 880 dalje kljub državni meji) o etničnem izžarevanju in o ustaljenosti te skupnosti. Nasprotno pa se sporočilo o izselitvi dela Hrvatov v »Panonijo in Ilirik« v 10. stoletju ne nanaša na etnogenetski učinek, marveč le na politično združitev Slavonije s Hrvatsko v Tomislavovi dobi.⁵⁵ Izoblikovanje tretjega jedra — Srbov — je manj jasno že zaradi tega, ker se ime »Srbi« uporablja v virih tega časa v trojnem smislu: glede na »izvor« ob naselitvi (Paganija, Zahumlje, Travunija, Konavljani), čeprav se nanaša to seveda kvečjemu na del prebivavstva, kolikor ne gre le za razširjenje izročila iz teritorialno ožjega središča s širjenjem srbskega političnega vpliva v 9. stoletju ali celo le za konstrukcijo Konstantina Porfirogeneta ob razširjanju hrvatske sheme v De administrando imperio; drugi smisel je izražen v sporočilu frankovskih analov o Srbih, »quae natio magnam Dalmatiae (v antičnem smislu!) partem obtinere dicitur« ter v neposredni pritegnitvi »pokrajine Bosne« τὸ χωρίον Βόσωνα v opis Srbov pri Konstantinu Porfirogenetu, tretji za prebivavstvo »Srbije«, t. j. poznejše Raške.⁵⁶ Te razlike pričajo pač o različni stopnji spojitve, vendar viri vsaj doslej ne dopuščajo trdnih zaključkov o oblikah, ki so temelj uporabi imena v obeh širših smislih (ali gre za starejšo širšo povezavo slovanskih plemen, ki se ni ustalila, ali za izraze političnega položaja v 10. stoletju, ko je nastal opis Konstantina Porfirogeneta?). Dukljani stoje v Konstantinovem opisu še sami zase, v enaki oddaljenosti od Srbov in Hrvatov.

Osrednji del Balkanskega polotoka ob Moravi in Vardarju je spadal blizu dvesto let v bolgarsko državo, ki pa je bila po svojem obsegu prevelika in po sestavi prebivavstva preveč raznolika za tako močne etnogenetske učinke. V Pomoravju se navajajo le imena posameznih plemen; še bolj pomembno (in glede zgodovinskih podlag zagonetno) je dejstvo, da je spodnje Pomoravje vključeno po letu 1018 v bizantinsko organizacijo kot tema Sirmium ali Serblia, ločena od tem Bulgaria in Paristrion, čeprav ni znano, da bi bila ta pokrajina poprej kdaj

⁵⁴ W. Neumann, Wirklichkeit... (gl. op. 21).

⁵⁵ Fr. Rački, Documenta 166 (str. 277); B. Grafenauer HZb V, 1952, 9 (tekst), 29—31 (seveda ne glede na svojo neopravičenost tudi povezovanje podatka z dobo naselitve še ni izgubilo zagovornikov, npr. D. Mandić, S. Guldescu in celo Fr. Dvornik).

⁵⁶ Gl. B. Ferjančič, Vizantinski izvori..., II, 1959, 46—65; Fr. Rački, Documenta 171 (str. 327).

sestavni del Srbije.⁵⁷ Odkar je bil odkrit napis Samuelovega nečaka Ivana Vladislava (car 1015—1018),⁵⁸ ki se ne imenuje le самодъръжемъ българскомъ, marveč posebej zase omenja, da je българинъ родомъ, je očitno, da se je v Makedoniji po dobrih sto letih sožitja z Bolgari v isti državi vsaj v družbenem vrhu začela uveljavljati tudi neka zavest o etnični pripadnosti k širši bolgarski skupnosti, ter da ima v dobi Samuelovega cesarstva bolgarski element v carskem naslovu tudi to ozadje in ne le brezdvomno težnjo, dobiti s tradicijo bolgarske države in cerkve pravico do carskega naslova in samostojnega patriarhata.⁵⁹

V 9. in 10. stoletju se kažejo še učinkovite težnje po povezovanju na širšem področju, ki so izražene tudi v kulturnem razvoju. Postanek slovanskega cerkvenega književnega jezika povezuje v skupni akciji Velikomoravsko, Spodnjo Panonijo in Bolgarijo, kjer sta zrasli konec 9. stoletja dve novi žarišči kulturnega dela (Preslav, Ohrid) in prevzeli dediščino Konstantina in Metoda. Ta skupna podlaga kulture cerkvenega značaja pa je zajela še v 9. stoletju tudi ves prostor »Srbov« ter pri Hrvatih v obliki glagoljstva kvarnersko območje in se v srednjem veku širila v Istro. Freisinski spomeniki in njihove zveze s Klimentovim delom v Panoniji povezujejo s tem razvojem tudi Karantanijo.⁶⁰ Prav

⁵⁷ L. Niederle, Slovanska starožitnost II/2, 381—3, 393 sl. 416—421; H. Bulin, Podunajští »Abodriti«, Slovanské historické studie III, 1960, 5—44 (a brez odgovora na kratko bistveno argumentacijo Lj. Hauptmanna, ČJKZ II, 1920, 233—242).

⁵⁸ Doslej znan le v zaslihi informaciji A. Burmov, Novonameren starobalgarski nadpis v NR Makedonija, Plamak III/10, 1959, 84—86; D. Taškovski, Samuilovoto carstvo, 184, potrjuje vsebino in polemizira le proti interpretaciji; žal vse doslej napis še ni bil objavljen na znanstven način. Danes (ob objavi rokopisa, ki je nastal pomladi 1966) je treba ta podatek delno popraviti; lepo fotografsko reprodukcijo tega spomenika je objavil tudi V. Mošin v zborniku Slovenska pismenost, Ohrid 1966, Tab. II/3, pospremil pa jo je tudi s kratkim pojasnilom vse vsebine; poleg tega je bila postavljena kopija table v naravni velikosti tudi na razstavi Izložba slovenske pismenosti v Ohridu septembra 1966; vendar pa ostaja še naprej dejstvo, da še ne razpolagamo z znanstveno objavo napisa in z njegovo obdelavo, kakršno bi po svojem pomenu zaslužil.

⁵⁹ D. Taškovski, n.d., zagovarja drugačno, ekstremno stališče, ki pa po moji sodbi ne ustreza podatkom virov.

⁶⁰ Najpopolnejša zbirka *virov* (žal le v prevodu, a z navedbo mesta originalnih izdaj) P. Ratkoš, Pramene k dejinám Vel'kej Moravy, Bratislava 1964; *klasično delo* V. Jagić, Entstehungsgeschichte (op. 15); *najnovejše obravnave problematike*: Fr. Grivec, Konstantin und Method, Wiesbaden 1960 (v slovenski predelavi Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod, Celje 1963); I. Duthilleul, L'Évangélisation des Slaves, Paris 1963 (k obojemu oc. B. Grafenauer. ZČ XVII. 1963. 181—195); *zborniki*: Cyrillo-Methodiana, Köln-Graz 1964; O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965; Velikomoravski zbornik AV ČSSR, Praga 1966; češkoslovaška raziskovanja povzema tudi L. Havlík, Velká Morava a středoevropská Slované, Praga 1964; *za literarno zgodovino* V. Jagić, Hrvatska glagolska književnost, v Br. Vodnik, Povjest hrvatske književnosti I, Zagreb 1913, 9—64; M. Komboš, Povjest hrvatske književnosti do preporoda, Zagreb 1945, 7—53; Istorija na balgarskata literatura, 1. Stara balgarska literatura, Sofija 1962, 31—379; Srpska književnost u književnoj kritici, I. Stara književnost, Beograd 1965, 15—529 (tudi D. Sp. Radojičić, Antologija stare srpske književnosti, Beograd 1960, 11—224, 311—350); o stiku s Panonijo B. Grafenauer, Razprave razr. za zgodov. in družb. vede SAZU V,

tako široka je tudi še enotnost v ljudski kulturi, kjer so tudi v najstarejši plasti slovenske ljudske pesmi doslej znani le vzhodni motivi, medtem ko se zahodni pojavljajo šele od 12. stoletja naprej.⁶¹

V obsegu bolgarske države se kažejo združevalne težnje — ustrezne stopnji jezikovne bližine — tudi v političnem organizmu, ki bi mogel doseči trdnejšo povezanost Južnih Slovanov na precej širšem območju, kot pa je v resnici dozorela. Ob koncu 10. stoletja se je preneslo težišče podobnih teženj na ozemlje makedonskih Slovanov, ob čemer je bil ob tem poskusu združevanja zajet poleg podonavske Bolgarije in Makedonije tudi skoraj ves »srbski« prostor. Vnovični vzpon Bizanca pa je preprečil obema poskusoma trajnejše uspehe.

Za zgodovinarja je še odprto vprašanje, ali se ne skrivajo podobna dejstva etničnega sorodstva (zlasti v očeh tujca) ne le v ponavljajočih se označbah Sclavonia za široka slovanska področja na Balkanu ali uporabi imena Bolgari v smislu imena Slovani,⁶² marveč tudi pri — morda le z našega stanja zagonetnem — izenačevanju Hrvatov in Srbov pri nekaterih virih. Morda je prav tu ozadje sporočila o poznejši naselitvi Srbov, ki je pri Konstantinu Porfirogenetu gotovo povzeto po hrvatskem vzorcu; v 11. stoletju je pokazal N. Radojčić zelo jasno to izenačevanje ne le za prostor Duklje, marveč tudi za spodnje Pomoravje in Srem⁶³ pri Skilici in Zonaru; končno kaže prav na to tudi umetna konstrukcija »dalmatinskega« oz. »hrvatskega kraljestva« v Barskem rodoslovu v 12. stoletju in njegovem hrvatskem prevodu.⁶⁴

1966. 37—76 (z obsežno starejšo literaturo, zlasti z opozorili na temeljna dela Iv. Grafenauerja o tej problematiki). Do časa tiska so izšla naslednja nova dela: *Magnae Moraviae fontes historici I*, Pragae-Brunae, 1966 (annales, chronicae, auctaria, kot prvi od projektiranih štirih zvezkov virov za velikomoravsko razdobje), v seriji Opera Universitatis Purkyniaense Brunensis, *Facultas Philosophica*, 104; zbornik: *Magna Moravia*, Praha, 1953, br. 102 v isti seriji: *Das Grossmährische Reich* (= materiali z velikomoravske konference v Brnu in Nitri oktobra 1963!), AV CSSR, Praha 1966; Slovenska pismenost, Ohrid 1966; V. Mošin, *Paleografski album na južnoslovenskoto kirilsko pismo*, Skopje 1966; Knjiga za Kliment Ohridski, Skopje 1966.

⁶¹ I. Grafenauer, *Narodopisje Slovencev II*, 1952, 30—41 (novejše stanje preiskave kaže Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva, ki je ob avtorjevi smrti ostala še v rokopisu, rkp. str. 18—52).

⁶² L. Niederle, *Slovan. starož.* II/2, 411 sl.; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 98—100. Prim. tudi I. Snegarov, *Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida*, *Byzantino-Bulgarica I*, 1962, 108—109, 115; A. Teodorov-Balan', *Kiril i Metodi II*, 1934, 158: *τὸ τῶν Σχολητικῶν γένος εἶναι οὐκ Βουλγαρῶν*; D. Angelov, *Etudes historiques III*, Sofija 1966, 69, skuša najti za ta podatek drugačno rešitev, hkrati pa prenesti njegov nastanek v 10. stoletje — vendar v nasprotju z izvajanjem Snegarova, na katera se ob tej priložnosti sklicuje (prim. v *Byzantino-Bulgarica I*, 115—117, suponirano rekonstrukcijo teksta izgubljenega slovanskega Žitja Klimenta iz 10. st., kjer v tekstu ni tistih mest, na katera se sklicuje Angelov po ohranjenem grškem žitju Klimenta iz konca 11. st.).

⁶³ N. Radojčić, *Glasnik SND II*, 1926, 1—13.

⁶⁴ *Letopis popa Dukljanina* (ed. F. Šišić, Beograd 1928, 302—308, 392—400; ed. V. Mošin, Zagreb 1950, 48—57); poleg literature, ki je za »sabor« in planitje Dalme navedena v teh dveh delih, gl. zgoraj op. 24 (D. Mandić, F. Gogala); o biblijskem ozadju gl. N. Radojčić, *Uredjenje stare srpske države*, *Misel in delo V*, 1934, 7.

Že tu, še bolj pa v poznejših časih ovira natančno analizo problematike dejstvo, da vse do danes naše zgodovinopisje ni izpolnilo nalog, na katere je opozarjal Radojčić že pred štirimi desetletji; da je namreč treba analizirati bizantinske pisce glede imen in glede vseh podatkov o naših narodih.⁶⁵ Tudi v sodobnih publikacijah žal ta naloga ni izpolnjena v celoti, čeprav jo publikacija bizantinskih virov vsaj nekoliko približuje uresničenju. Zato bo nadaljnji prikaz nujno le provizoričen in delno shematiziran.

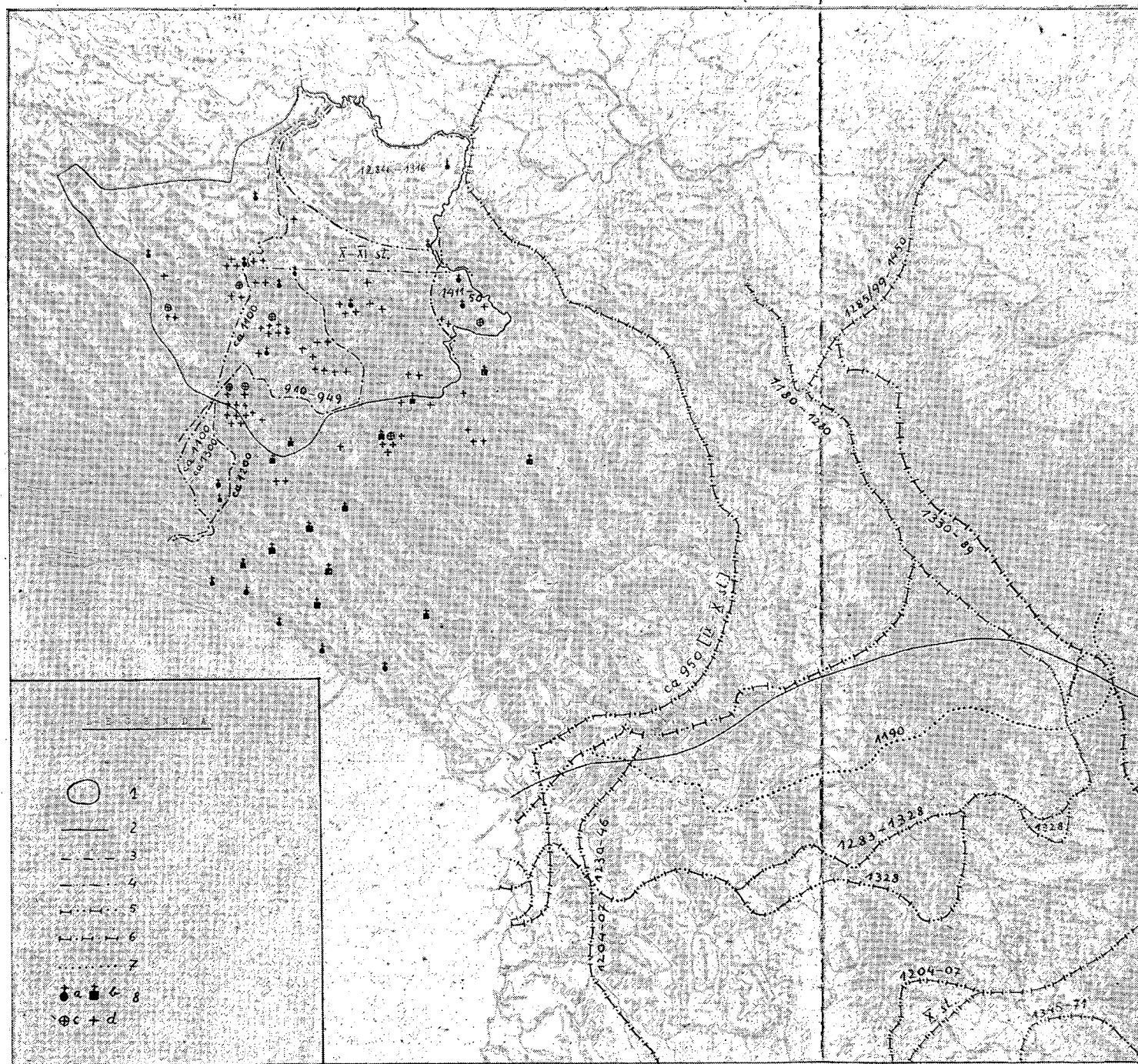
Šele v 11. stoletju je prišlo v zgodovinskih elementih oblikovanja narodnostnih enot do prave ustalitve. Zgodovinska karta, ki kaže z ene strani meje ozemlja, ki je spadalo več ali manj stalno v okvir držav ali pokrajin, v katerih je dozorel proces etničnega formiranja do povezovanja v ustaljeno narodnost, z druge strani pa (za zahodni del Južnih Slovanov) skrajne meje, do katerih je segla politična moč držav, ki so nosile ta proces (gl. *karto V*) omogoča do začetka migracij v 13. stoletju več pomembnih zaključkov:

a) Tudi ta podrobnejši pregled priča, da domnevna dialektična razdelitev ni bistveno vplivala na povezovanje etničnih jeder in poskuse njihovega širjenja. To je vnovičen dokaz za ozko sorodnost, ki je segala preko dialektičnih meja. Le pri severnem, sorazmerno ostrejšemu delu meje med zahodnim in vzhodnim delom Južnih Slovanov (od Donave do Osogovskih planin) se pojavlja vprašanje, ali vendar ni vplival tudi ta element pri dejstvu, da se ni močneje zasidrala zavest o bolgarski etnični pripadnosti na ozemlju zahodno od Timoka, ki v srednjem veku nikdar ni spadalo k Srbiji, pač pa ves čas tudi k drugemu bolgarskemu carstvu (seveda je odprto vprašanje, koliko ni tukajšnje etnično stanje rezultat poznejšega razvoja in migracij!).

b) Vsaj do začetka 13. stoletja se ozemlje južnih Slovanov ni še razdelilo med poznejše narode (za 13. st. je zemljevid nepopolen, kolikor je tedaj s prenosom Srbije v prostor južno od Donave s središčem v Smederevu to ozemlje vsekakor že vključeno v srbsko jedro, kar pa za veliko večino srednjega veka seveda še ne velja), marveč je mogoče govoriti — poleg podobnega bolgarskega razvoja — le o treh narodnostnih jedrih, pri čemer imata hrvatsko in zlasti srbsko — zaradi svojega od konca 13. stoletja postopno vse večjega pomena — ustaljeno širše vplivno območje. Med hrvatskim in srbskim ter med srbskim in bolgarskim jedrom so široki pasovi z obojestranskimi vplivi in menjavanjem glede politične pripadnosti, kjer se zaradi tega proces združevanja v etnične skupnosti počasneje razvija in do konca srednjega veka ne dozori do ustaljene oblike.

c) Osnovno historično dejstvo, na katerega se je oprla meja Slovencev proti sorodnemu slovanskemu prebivavstvu na vzhodu, je bila meja srednjeveške nemške države. Le na dveh skrajnih točkah je etnična meja prešla to pregrajo, obakrat v zvezi s kolonizacijskimi tokovi: v Prekmurju (slovenska in kajkavska kolonizacija v 12./13. stoletju) ter

⁶⁵ N. Radojčić, Glasnik SND II, 1926, 1—13, III, 1927, 13—24, VII—VIII, 1929—1930, 163—175, in XV—XVI, 1936, 385.

Karta 6. Interferiranje sosednih vplivov v vmesnih področjih.

v Istri (stara hrvatska kolonizacija, od 15. stoletja še okrepljena in razširjena z novimi kolonizacijskimi tokovi preko ali iz Dalmacije ob težkih kolonizacijskih krizah, ki so trajale do 17. stoletja). Ta vnanji okvirni element vsiljene državne meje z vsemi posledicami (struktura glede zemljiškega gospodarstva, družbe in pokrajinske ureditve, gospodarskih vezi in kulturnih vplivov) je toliko bolj viden, ker loči od sorodne etnične mase na vzhodu na zahodni strani etnično skupino s posebnim jezikovnim razvojem, v kateri se pa vse bolj izgublja zavest o povezanosti v etnično celoto — razen glede razlikovanja Slovencev od sosednih Nemcev in Romanov. Cerkevna organizacija s središči na nemškem (Salzburg, Krka, Seckau) in romanskem ozemlju (Akvilleja; šele 1461 škofija v Ljubljani) ter uveljavljanje nemških (in na zahodu delno romanskih) cerkvenih in posvetnih fevdalnih gospodov kot višjega družbenega sloja (med 9. in 11. stoletjem) sta slovenskemu prebivavstvu v nemški državi odvzela sloj, ki bi mogel prevzeti tradicije karantanske etnične skupnosti. Slovenci so bili omejeni na podložne kmete, ki se jim je od 12. stoletja pridružilo meščanstvo (po številu večinoma slovensko, a v višjem sloju večinoma tuje). V kulturnem življenju in v listinah se je uporabljala latinščina, ki jo je od okrog 1300 zamenjala nemščina (v Primorju v 15. stoletju romanski dialekti); Slovenci so bili omejeni le na ljudsko kulturo. Za razkroj karantanske skupnosti posebej pomemben pa je bil politično-teritorialni razvoj: kmalu po letu 1000 se je vojvodina Karantanija razdrobila v večje število samostojnih mejnih grofij, s čimer je izginila politično-teritorialna podlaga zavesti o povezanosti. Od 13. stoletja dalje je nadomestilo prejšnje poimenovanje prebivavstva s staro etnično označbo novo poimenovanje po novih pokrajinah (Korošci, Štajerci, Kranjci itd.). Zaradi napredovanja nemške kolonizacije pa prvi dve imeni nista imeli več etničnega značaja in se je za slovansko prebivavstvo v obeh pokrajinah uvedlo ime »Slovenci« oziroma »Windische« (ki pa pomenita hkrati Slovence in Slovane), tako da so uporabljali v 16. stoletju za označbo vseh Slovencev celo združevanje dveh imen — »Kranjci in Slovenci«.⁶⁶

č) Na prostoru zahodnih Južnih Slovanov vzhodno od nemške državne meje ni bilo občutnejših jezikovnih razlik, ki bi kakorkoli vplivale na etnogenetski proces. Tudi domača književnost je rasla na podlagi istega cerkvenoslovanskega knjižnega jezika, ki je začel dobivati v srbskem področju šele v 12. stoletju nekatere posebne poteze »srbske« redakcije, pri Hrvatih pa se je začel okrog 1300 v prevodih zahodnih del umikati živemu jeziku. Vsebina obeh književnosti je v tesni zvezi, tako da je velik del hrvatske glagolske književnosti vzhodnega izvora, novejši hrvatski prevodi pa so prehajali tudi na vzhod in celo kot »srbski« rokopisi dalje v Rusijo. V umetnosti so živele zveze na vsem ozemlju od Dalmacije do Raške do 12. stoletja, ko so se začeli v Dalmaciji močneje uveljavljati vplivi iz Italije, v Srbiji pa bizantin-

⁶⁶ Za zgodovino gl. M. Kös, *Zgodovina Slovencev...*, Ljubljana 1955; B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I—II*, Ljubljana 1964—1965; za terminologijo gl. op. 21.

ski vplivi, čeprav do neke mere še vedno pomešani z zahodnimi elementi (prim. Studenico in Visoke Dečane itd.). V hrvatskih predelih je bil seveda bistveno močnejši vpliv zahodne latinske kulture, vendar sega tudi v primorske predele Srbije.⁶⁷

Vendar ta povezanost ni obvladovala vseh življenjskih pojavov. Antična kulturna meja, obnovljena z versko-cerkvenim izžarevanjem iz starega in novega Rima, se je še zaostрила in ustalila z ločitvijo zahodne in vzhodne cerkve med 9. (Fotij) in 11. stoletjem (1054). S četrto križarsko vojno in začasnim padcem Carigrada v latinske roke je dobila ta ločitev še ostrejšo naglase in zato je toliko bolj značilno, da je dobil Sava potrditev ustanovitve avtokefalne srbske nadškofije iz Nikeje (1219), medtem ko je Hrvatska že konec 11. stoletja tesno vpeta v organizacijo zahodne cerkve v znamenju nove papeške oblasti. Še učinkovitejše so bile politične povezave: Od 9. stoletja naprej se razvijata na tem ozemlju dve samostojni državi, Hrvatska in Srbija. Ko Hrvatska s padcem pod vrhovno oblast ogrskih kraljev okrog 1100 izgubi vrhovnega nosivca lastnega političnega razvoja, se s tem ostrina meje le še poveča. Srbija se sicer razvija sprva iz šibkejših začetkov, toda vselej celo v večkratnem odvisnem položaju ohrani notranjo sklenjenost in vselej zopet najde svojo pot, vse do svojega velikega vzpona v 13. in 14. stoletju. Prav v tem razvoju je razrešitev vprašanja, zaradi česa sta se v tako sorodni etnični masi razvili dve etnični jedri in ne eno samo.

Hrvatska si je v začetku 10. stoletja — po zrušitvi vzhodnofrankovske organizacije v srednjem Podonavju — pridružila ozemlje do Drave in segla — kakor pozneje še nekajkrat ob podpori Ogrske — v notranjost Bosne. Oboje pa je bilo pridobljeno le začasno, čeprav je ob propadu hrvatske samostojnosti segala država vnovič do Drave. Ob propadu pa se je obnovila stara razdelitev: Slovinje je bilo podrejeno ogrskemu kralju na povsem drugačen način kakor Hrvatska, bistveno močnejši pa je bil tam tudi vpliv ogrskega plemstva. Tako se je začelo širiti ime Hrvatov preko starih meja proti severu šele ob umikanju hrvatskega plemstva iz primorskih predelov v porečje Kolpe in Save zaradi turškega napredovanja. V 15. stoletju je seglo do Kolpe, šele po 1500 pa se je širilo še naprej na ozemlju, ki je ostalo pod habsburško oblastjo.

⁶⁷ Za *književnost* gl. op. 60; poleg tega M. N. Tihomirov, *Istoričeskie svjazi russkogo naroda s južnimi slavjanami s drevnejših vremen do polovini XVII v.*, Slavjanskij sbornik, 1947, 125—180; Đ. Sp. Radojčić, *Jugoslovensko-ruske kulturne veze do početka XVIII veka*, Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik XIII/2, 1965, 261—289; N. K. Gudžij, *Istorija drevnej ruskoj literatury*, Moskva 1946, 25—304 (pos. 28—85, 224—229); za *umetnost* edino delo o celoti, ustrezajoče sodobnim zahtevam V. Mole, *Umetnost Južnih Slovanov*, Ljubljana 1965, 71—122, 134—186, 189—245, 272—280 (gl. tudi kratko Ullsteins *Kunstgeschichte VIII*, W. Sas-Zalozieckv, *Die Byzantinische Kunst*, 1963); za *splošno podobo* gl. W. Haussig, n. d., 353—379, in Fr. Dölger, *Byzanz und Südosteuropa ter Der byzantinische Anteil an der Kultur des Balkans*, v *Völker und Kulturen Südosteuropas*, München 1959, 57—67, 138—152. D. Zakythinos (gl. op. 29), str. 5—29.

Srbija je od srede 11. stoletja trajno združevala v skupni državni organizaciji Raško, Dukljo in Travunijo, včasih tudi Zahumlje, Bosno in Neretljansko kneževino. Težišče razvoja je bilo le v 11. stoletju v Duklji, že v 12. stoletju pa se vnovič vrne v Raško (nekdanjo »Srbijo«), od koder se začne postopno širjenje do Pomoravja, proti severu do Donave in končno nepolno stoletje trajajoče širjenje na ozemlje Slovanov v Makedoniji. Politična povezanost je bila dopolnjena v začetku 13. stoletja še s posebno cerkveno organizacijo, najprej v obliki avtokefalne arhiepiskopije, iz katere je zrasel ob najvišjem vzponu srbske moči srbski patriarhat. Iz starega kristalizacijskega jedra se je ob tem razvoju vsekakor izoblikovala zavest o etnični pripadnosti, ki je ne izpričuje le utrjevanje imena na severu ob prestavitvi težišča države k Donavi v 15. stoletju, marveč še jasneje njegova uporaba v etničnem smislu ob selitvi Srbov na južno Ogrsko ob padcu samostojne srbske države pod turško oblast (1459).

d) Srbi in Bolgari so bili na isti strani kulturne in versko-cerkvene meje, ki je Srbe delila od Hrvatov. Čeprav sta se v jeziku cerkvene književnosti uveljavljali različni redakciji — podobno kakor se v Makedoniji od 12. stoletja uveljavljajo tudi neke posebnosti — je bilo to izhodišče isto, isti pa je bil tudi velik del vsebine. Po propadu Bolgarije so se v 15. stoletju nekateri bolgarski pisci mogli celo neposredno vključiti v razvoj tedanje srbske književnosti. Obe etnični jedri je torej združevala ista cerkveno-pravoslavna slovanska kultura, delno je dalj časa segala na obojno področje tudi ista cerkvena organizacija (ohridska arhiepiskopija v 11./12. stoletju). To povezanost izražajo tudi težnje po združitvi Južnih Slovanov na širšem področju, ki se pojavljajo vnovič v prvi polovici 13. stoletja najprej pri Bolgarih, dokler jih konec 13. stoletja ne prevzame Srbija in jih vzdržuje do turških zmag pri Marici (1371) in na Kosovem polju (1389). Vendar sta se že prej izoblikovali dve dovolj trdni etnični jedri, da takšne težnje niso mogle uspeti.⁶⁸

e) Na vprašanje po vzrokih, zaradi katerih se niso razvila v srednjem veku na obsežnih vmesnih področjih med navedenimi jedri — predvsem na ozemlju makedonskih Slovanov in na področju Bosne — samostojna ustaljena etnična jedra, odgovarja zgodovinski razvoj predvsem z dvema značilnostima: z interferiranjem vplivov sosednjih ustaljenih jeder (gl. *zemljevid VI*), ki pa zaradi prekinitev in menjavanja vendarle z nobene strani niso bili dovolj močni, da bi se razvoj dokončno prevesil v eno ali drugo stran, ter z relativno neustaljenostjo ali nedozorelostjo domačega politično-teritorialnega ali etnično-družbenega organizma (gl. *zemljevid VII*).

ea) Tako hrvatska, v še večjih obdobjih pa srbska država si nista pridruževali do konca 11. stoletja večkrat le obrobnegega ozemlja pozneje še Bosne, marveč celo njeno jedro ali njegove posamezne dele. Odtlej se je jedro ustalilo, čeprav v ohlapnem okviru ogrske države in na

⁶⁸ Gl. op. 60 (pos. Đ. Sp. Radojčić, Razvojni luk stare srpske književnosti, v Srpska književnost u književnoj kritici I, o književnosti med Kosovim in Rilo, 21 sl., 26, 48 sl.); Br. Đurđev (op. 8).

prelomu 13. in 14. stoletja tesno povezano s hrvatskimi velikaši. V gospodarstvu in zlasti v versko-kulturnem pogledu je šlo to jedro v marsičem svojo posebno pot. Vendar se kaže omenjeno interferiranje ponekod tudi v teh pogledih (področja s katoliškimi cerkvami na severu, v starem jedru, področja s pravoslavnimi v porečju Neretve).⁶⁹

V severnem delu srbsko-bolgarskega vmesnega prostora se je v 9. in 10. stoletju raztezala najprej dobrih 150 let bolgarska oblast in nato preko štiri desetletja oblast Samuelove države (z bolgarskim državnopravnim izročilom). Vendar se vpliv te oblasti nikjer ni izrazil, prav tako kot tudi ne etnogenetski vpliv oblasti ohridske arhiepiskopije v tem prostoru v naslednjih dveh stoletjih. Pomembnejše je ime Serblia za temo Sirmium v 11. stoletju. Ob obnovitvi samostojnosti konec 12. stoletja je segla Srbija že do Morave in se postopno širila proti severu. Etnična pripadnost tega prostora je bila odločena najkasneje s prestavitvijo težišča Srbije na sever v zvezi s turškimi osvajanja na jugu.⁷⁰

Težji je problem *makedonskih Slovanov*. Po padcu Samuelove države je prišlo skoraj dvesto let bizantinske nadoblasti, ki je zrušila nastavke zavesti o bolgarski pripadnosti in grecizirala cerkveno organizacijo ohridske nadškofije. V prvi polovici 13. stoletja je to področje prišlo sicer dvakrat vnovič v okvir bolgarske države (skupaj okrog 20 let), toda v pol stoletja po padcu Carigrada v roke IV. križarske vojske (1204) se je več kot desetkrat menjala oblast bodisi nad celo Makedonijo, bodisi nad njenimi posameznimi deli, dokler se sredi stoletja vnovič ni kot njen gospodar uveljavil obnovljeni Bizanc, ki ga je ves čas podpirala tudi grecizirana cerkvena organizacija. Od konca 13. stoletja pa se je širila nad Makedonijo srbska oblast in jo do srede 14. stoletja zajela v celoti. Podprla jo je tudi spremenjena cerkvena organizacija, začelo pa se je tudi kulturno spajanje, v katerem so imeli večkrat celo makedonski ljudje vodilno mesto. V Makedoniji se je uveljavil tudi srbski superstrat v obliki fevdalnega plemstva in vrhov cerkvene organizacije, a tudi med velikaši so bili vključeni slovanski plemiči iz Makedonije. Tako bolgarsko — tokrat kratkotrajno — kot tudi blizu sto let trajajoče začeto združevanje s Srbi sta ostali brez končnega zaključka, toda noben vir ne dokazuje, da bi bilo to zaradi nastajanja posebnega makedonskega etničnega jedra, kakor je to pri Bosni. Pri makedonskih Slovanih mora biti odgovor drugje.⁷¹

⁶⁹ S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964 (po zemljevidu 284); pregled literature o bogomilih po l. 1952 (do 1964) gl. v dodatku k Gr. Čremošnik, *Zadnja raziskovanja o bosanskih bogomilih*, ZČ XVIII, 1964, 221—238, ter v širšem okviru pri Zs. Kulcsár, *Eretnékmozgalmok a XI—XIV században* (do 1961), Budimpešta 1964, 87—112.

⁷⁰ T. Wasilewski (op. 41); za kulturno vključevanje gl. Srpska književnost u književnoj kritici I (passim); V. Mole, n. d., 71—189; za opis političnega razvoja K. Jireček, *Geschichte der Serben* II/1, Gotha 1918, 99—216, in I. Božić, v *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, 1953, 389—421.

⁷¹ *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, 273—86, 328—333, 347—350, 378—381; G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI—XII vv*, Moskva 1960; D. Angelov, *Agrarnite otnošenija v severna i sredna Makedonija prez XIV vek*, Sofija 1958; *Istorija Jugoslavii* I, Moskva 1963, 75—77, 119—123 (gl. oc. B. Grafen-

eb) *Bosna* je bila sprva omejena na sorazmerno majhno področje, ki se je prvič bistveno povečalo šele sorazmerno pozno (v prvi polovici 13. stoletja) in kjer je takoj nato domača oblast doživela za dobrega pol stoletja težak udarec z uveljavljanjem ogrske oblasti in posegom Šubičev v Bosno. Vnovično širjenje Bosne se je začelo — iz nekoliko širšega izhodišča kot prvo — v naglem zaletu v tretjem desetletju 14. stoletja in se nadaljevalo skoraj do konca tega stoletja, ko je začela Bosna prevzemati od Srbije celo že širše združevalne težnje jezikovno sorodnih Južnih Slovanov. Osamosvajanje osnovnega jedra Bosne je gotovo podpirala tudi specifična bogumilska patarenska vera s posebno »bosansko cerkvijo«, ki je našla ozko povezanost s težnjami vlastele. V 14. stoletju so gotovo dozoreli pogoji za oblikovanje bosanske zavesti o etnični pripadnosti v fevdalnem smislu, kar se izraža tudi v dejstvu, da se ime »Bošnjani« (Bossnenses ipd.) vse pogostejše javlja in ne nadomešča imena »Srbi« le v Bosni, marveč tudi v tistih delih srbske države, ki so se Bosni priključili sorazmerno pozno. Toda za dozorevanje teh začetkov ni bilo več časa: Bosna se je v prvi polovici 15. stoletja razkrojila na več dinastičnih teritorijev, sredi stoletja pa je njen razvoj presekala turška osvojitelj.⁷²

Vpliv prvega bolgarskega carstva na ozemlju *makedonskih Slovanov* (od srede 9. stoletja do 971) je bil spričo njegovega obsega in pisane etnične sestave pri oblikovanju zavesti etnične pripadnosti gotovo manj širok in intenziven (kljub dejstvu, da je bil prehod teh Slovanov iz bizantinske v slovansko bolgarsko državo prehod iz tujega v skorajda domač državni organizem!) kot vpliv držav, ki so bile tesneje zvezane s starejšimi in manjšimi plemenskimi enotami, tako da so se že mogle opreti tesno na starejšo povezanost plemen. Vpliv bolgarskega državnega okvira je pri makedonskih Slovanih mogoče dokazati le pri druž-

auer, JIČ III/2, 1964, 89—98); M. Jovanović, Vostanijata na makedonskijot narod v XI. vek, Skopje 1963; V. Veskovik'-Vangel, Samostojnite feudalni vladeteli vo Makedonija, Skopje 1963. D. Angelov, Etudes historques III, Sofija 1966, 61—78, upošteva le bolgarske vplive; takšna enostranost mu je zaprla seveda vse poti do kakršnekoli rešitve, ki bi jo bilo mogoče združiti z uresničenim današnjim *zgodovinskim rezultatom* (dejstvo, da se je v 19. in 20. stoletju izoblikovala v makedonskem ljudstvu posebna makedonska nacionalna zavest, namreč dokazuje samo na sebi kot zaključek zgodovinskega procesa, da so mogli biti prejšnji podobni pojavi razvoja bodisi v bolgarski, bodisi v srbski smeri le prvi začetki takšnega procesa in omejeni na ozke družbene skupine ali na posameznike, da se pa vsekakor niso na široko razrasli v ljudstvu; zgodovinska skušnja namreč dokazuje, da bi sicer ne moglo priti do nenadnega preokreta in današnjega zgodovinskega rezultata; naloga zgodovinarja pa ni, da bi osporaval tako pomembna zgodovinska dejstva, marveč da skuša pojasniti, kako in zaradi česar je moglo priti do njih, hkrati pa, da mu prav zgodovinski rezultat služi kot najpomembnejši kriterij pri presojanju vsega zgodovinskega procesa, ki je do takega ali drugačnega rezultata pripeljal). Druga dela D. Angelova o tem vprašanju — Prinos kam prvata četvart na XIII v., Izvestija na Kameranata na narodnata kultura IV/5, 1947, in Po vaproza za naselenieto v Makedonija prez srednovekovnata epoha, Izkustvo XII. 1962/4-5, 35—38 — mi, žal, niso na razpolago.

⁷² S. Ćirković, n. d. (op. 69), pos. 350; Gr. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, Glasnik ZM, Sarajevo, n. v. III, 1948, 114—129.

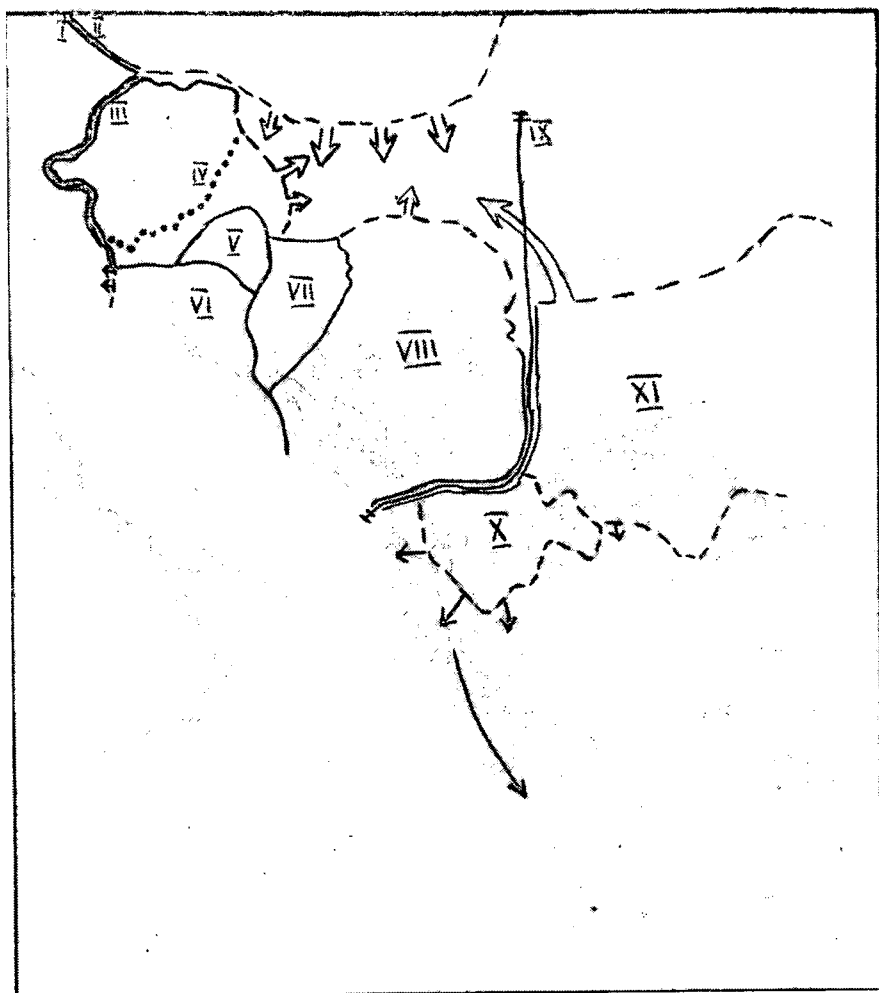
benem vrhu, v državnopravni opori graditve Samuelovega carstva ter v izročilu ohridske cerkvene organizacije.^{72a} Vendar je bilo Samuelovo carstvo različno od prvega bolgarskega: njegovo težišče je bilo prav na drugem kraju bolgarske države, in prav tu se je vladajoča skupina velikašev razširila in dopolnila. Etnična sestava te skupine je bila glede na slovanski izvor bolj čista, poleg tega je pa v Samuelovem carstvu ozemlje zahodnih Južnih Slovanov po svojem obsegu skoraj v ravnovesju z ozemljem vzhodnega dela Južnih Slovanov. Toda tri dejstva so zavrta tudi oblikovanje trdnega etničnega jedra makedonskih Slovanov v tem okviru: pomen *bolgarskega* izročila vsaj v delu družbenega vrha, *prekratko življenje države* in njen *preveliki obseg*.

Bolgarska državnopravna tradicija se je uveljavila še v imenu »tema Bulgaria« za osrednje pokrajine Samuelovega carstva (porečje Vardarja in Južne Morave) pod bizantinsko oblastjo ter v cerkveni organizaciji; podobno se je kazala — čeprav vse manj izrazito — ta poteza še v uporih pod vodstvom Petra Deljana (1040/41; vendar že v znamenju *dinastičnega* elementa) in Georgija Vojteha (1040/73; toda že z opiranjem na Dukljo in z razglasitvijo člana *srske* vladarske dinastije Bodina za »carja Bolgarov«).

Prav ozka družbena podlaga tega izročila je omogočila Bizancu, da ga je izpodrezal. Grecizacija ohridske arhiepiskopije se je začela že s postavitvijo Grka Leona za arhiepiskopa (1037) in je bila dokončana za arhiepiskopa Teofilakta (1090—1109), ki se je v svojih pismih naravnost zaničevalno izražal o slovanski »barbarski okolici« in v čigar času so bili Grki tudi vsi njemu podrejeni škofje, kolikor jih poznamo. Višja mesta v pokrajinski upravi so že za Vasilija II. prevzeli Grki. Domači velikaši pa so vendar ostali na čelu manjših, podrejenih enot, ki jih je bizantinska država sprva prevzela iz ureditve Samuelovega cesarstva. Postopno odpravljanje teh ostankov (z dvema ostrejšima spremembama ca. 1040 in 1070) je uvedlo na prelomu 11. in 12. stoletja povsem bizantinsko administracijo. Ko so domači velikaši izgubili staro obliko pravic in so mogli ohraniti višji družbeni položaj le s pridobitvijo zemljiške veleposesti, »so se zlili z grškim gospodujočim razredom in sprejeli bizantinsko pravo«.⁷³ Sto let pozneje sta bila tudi v očeh

^{72a} Ta sorazmerno skromni in le na družbeni vrh omejeni etnogenetični vpliv bolgarske države je vsekakor zvezan tudi s pojmovanjem cesarstva o svetovnem gospostvu, na kar je povsem pravilno opozorila V. Tapkova-Zaimova (op. 29); vendar pa to pojmovanje pri Bolgarih ni imelo le bizantinskih korenin, marveč tudi starejše azijsko-nomadske (prim. M. Fernandy, *Historia Mundi*, V. Bd., 1956, 175—186, 198—208); trditev D. Angelova, *Etudes historiques* III, 1966, da naj bi imelo prvo bolgarsko cesarstvo *nacionalno-državni* značaj, stoji seveda v nespravljenem nasprotju do teh dejstev in do vsega zgodovinskega okvira v 9. stoletju, ko je nastajalo.

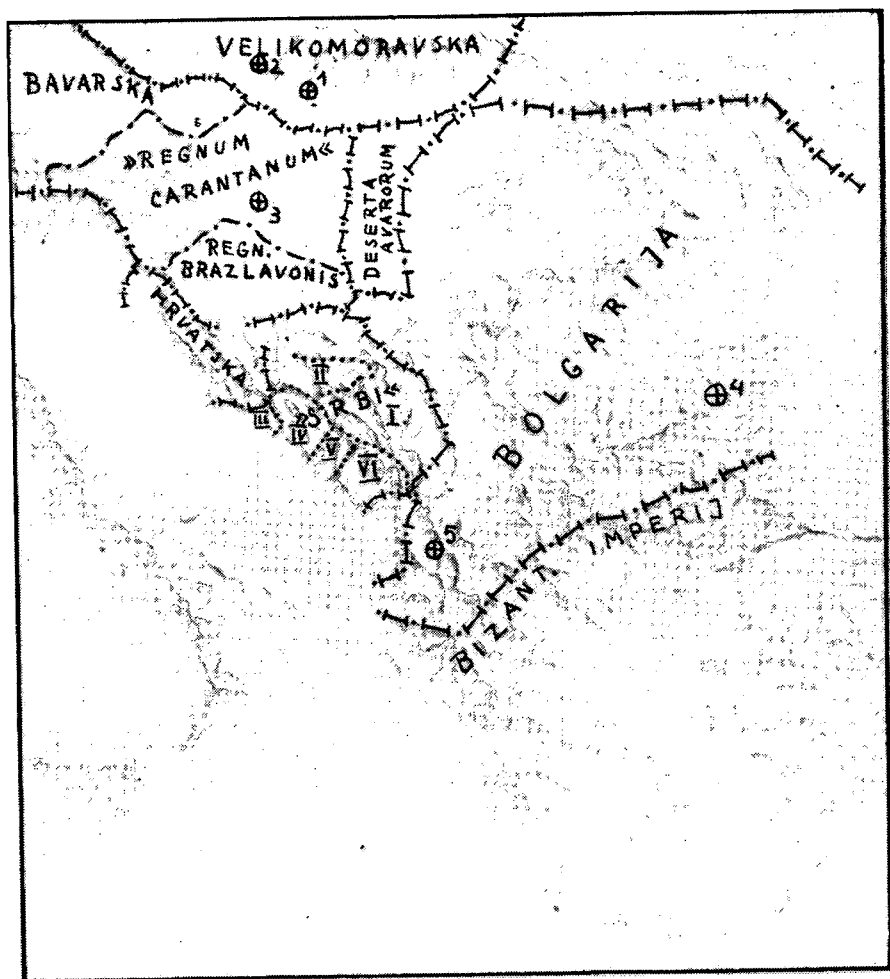
⁷³ T. Wasilewski, *Administracja bizantyńska na ziemiach słowiańskich i jej polityka wobec Słowian w XI—XII w.*, *Kwartalnik Historyczny* LXX, 1965, 29—45; gl. tudi G. G. Litavrin (op. 70). Prim. k temu še G. Cankova-Petkova, *Za agrarnite odnošenja v srednevekovna Balgarija XI—XIII v.*, Sofija 1964; M. Andreev, *Vatopedskata gramota o vaprošite na balgarskoto fevdalno pravo*, Sofija 1965, 45—147. Pisma Teofilakta Ohridskega gl. sedaj z novim poskusom datiranja v VIJ III, 1966 (1967), 257—360.

Karta 5. »Verjetni položaj dialektov« od IX. st. dalje (v glavnem po I. Popoviću)

I. zahodna meja Slovanov — II. meja Zahodnih Slovanov — III. meja Karantancev — IV. vzhodna meja dialekta z -dl- — V. hrvatsko-kajkavski — VI. čakavski — VII. šćakavski — VIII. štokavski — IX. meja med vzhodnimi in zahodnimi južnoslovanskimi jeziki — X. makedonski — XI. bolgarski

domačih slovanskih fevdalcev na makedonskih tleh bizantinska oblast in pravo edina legitimna. Prav to velja tudi za meščanstvo. Celo ko je bilo Skopje že sedem desetletij pod srbsko oblastjo, pol stoletja tudi z bizantinskim pristankom, je prišlo 1350 poslanstvo bizantinofilske sku-

Karta 4. Politična razdelitev južnoslovanskega prostora v zadnjih desetletjih IX. stoletja

Pomembnejša kulturna središča, povezana s postankom cerkvenoslovanskega jezika: 1. Nitra; 2. Mikulčice, Stare mesto; 3. Blatenski kostel (Mosapurch); 4. Preslav; 5. Ohrid.

Pomen rimskih števil: I — Srblija; II — Bosna (Bosona); III — Paganian (Narentanai); IV — Zahlumoj; V — pokrajina Travunjanov in Kanalitanov; VI — Dioklitai.

pine meščanstva do Kantakuzena s prošnjo, naj mesto reši izpod srbske oblasti.⁷⁴

⁷⁴ A. Solovjev, Srbi i vizantinsko pravo u Skoplju početkom XIII veka, Glasnik SND XV-XVI, 1936, 29—45; Joannes Kantakuzenos, Historiai IV, 19 (ed. J. Chopin).

Poskusi Hrsa in Streza (zadnjega s podporo Štefana Prvovenčanega), da bi ustvarila na makedonskem področju posebne politične tvorbe, niso bili več izraz niti bolgarskega, niti posebnega makedonskega izročila, marveč značilni izrazi drobitve bizantinskega cesarstva na samostojna področja posameznih »velikašev« v stoletju njegove najtežje krize. Obnovitev bizantinske oblasti iz Nikeje po 1246 pa je to pokrajino vnovič odrezala od obeh slovanskih držav na severu, od katerih je bila sedaj — po ustanovitvi srbske avtokefalne arhiepiskopije (1219) in obnovitvi bolgarskega patriarhata (1235) — ločena tudi s cerkveno organizacijo ohridske arhiepiskopije. Konec 13. stoletja se je sicer začel s širjenjem Srbije drugačen razvoj, a tudi njega je presekala osvojitvev po Turkih 1371/89, tako da je ostal brez trajnih rezultatov. Prehodni značaj Makedonije, njen izredni pomen za bizantinsko moč na osrednjem delu Balkanskega polotoka ter pogosta menjava oblasti so torej v tej pokrajini z ene strani preprečili v srednjem veku izoblikovanje trdnega domačega etničnega jedra, z druge pa prav tako uničevali uspehe poskusov, da bi se pridružila formiranju bodisi bolgarskega bodisi srbskega etničnega jedra.

II. Vloga jugoslovanskih narodov v srednjem veku

Že ob problematiki etnične strukture na zahodnem Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah v srednjem veku smo se dotaknili nekaterih temeljnih potez razvoja tukajšnjih slovanskih etničnih skupin in držav in s tem obravnavali tudi del njihove tedanje zgodovinske vloge. Pregled vloge teh narodov v srednjem veku se more zato omejiti le na ključna vprašanja, v katerih je bila njihova zgodovina v resnici širšega pomena.

Zgodovina zahodnih Južnih Slovanov se začneja z njihovo naselitvijo na Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah, kjer se je s tem v bistvu spremenila etnična in politična struktura.¹ To je bil njihov

¹ Pregled (s poglavitno literaturo do okr. 1950) Zgodovina narodov Jugoslavije I. 1953, 71—110; poznejša literatura o celotnem problemu: objavi *oirov* Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I—II (do Konstantina Porfirogeneta); brez originalnih tekstov, a s podrobnim komentarjem), Beograd 1955—1959 (oc. B. Grafenauer, JIC III/5, 1965, 105—113) poslej krat, VIJ: Izvori za bolgarska istorija (poslej IBI), I—VIII, Sofija 1957—1961; grški t. I, III, VI in VIII, latinski t. II in VII (oboje do X. stoletja; originalno besedilo in prevod s skupim komentarjem); literatura: P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au XIIIe siècle*, Revue historique t. CCX, 1954, 267—308; B. Grafenauer, *Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii*, Zbornik Filozof. fakultete (ZFF) v Ljubljani II, 1955, 23—54; Hrvati u Karantaniji, HZb XI—XII, 1958—59, 207—231; Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, ZČ IX, 1955, 145—153; Slovanski naselitveni tokovi na Balkanski polotok, ZČ XVIII, 1964, 219—227; B. Zástěrova, *Avari a Slované. Vznik a počátky Slovanů* II, 1958, 19—54; Očerki istorii SSSR III—IX vv., Moskva 1958, 99—111; I. Du j č e v, *Les Slaves et Byzance*, Etudes historiques (a l'occasion du XI congrès intern. des sciences historiques, Stockholm), Sofija 1960, 31—77; G. Ostrogorski, *Vizantija i Južni Sloveni*, JIC, II/1, 1965, 3—13; H. Lowmianski, *Pozcatki Polski* II, Varšava

prvi in za ves poznejši zgodovinski razvoj teh pokrajin široko pomembni poseg v zgodovino. Približno sto let trajajočega osvajanja in naseljevanja tega prostora (od začetka 6. do začetka 7. stoletja) gotovo ni mogoče spraviti v okvir sheme »revolucionarnega zrušenja sužnjeposestniškega sistema«,² čemur ne ugovarja le razmerje med starim domačim prebivavstvom in priseljenimi Slovani, ki prav nič ne kaže na njihovo povezovanje v »uporu« zoper vladajoče sloje v bizantinski državi, po Justinijanovi rekonkvisti nekaj časa gospodarici na večini ozemlja, ki so ga Slovani osvojili.³ Na širokem področju zahodnega Balkanskega polotoka se je razširilo slovansko ozemlje do Sredozemlja, hkrati pa so se na njem zrušili zadnji ostanki organizirane državne oblasti. V pokrajinah, skozi katere so prodirala in jih plenila germanska plemena na zahodu že od srede 2. in na vzhodu od srede 3. stoletja, ter so bile izpostavljene v 5. stoletju hunskim plenitvam iz njihovega središča v neposrednem sosodstvu v Srednjem Podonavju, v 6. stoletju pa slovanskim in obrskim plenilnim pohodom, je ostalo od antičnega življenja le malo. Prejšnje prebivavstvo se je umaknilo v glavnem v odročne, hribovske predele, kjer se je preživljalo s pastirstvom, v primorske predele, iz Vzhodnih Alp pa v zahodnejše alpske predele in Furlanijo.⁴ Slovanska plemena so živela med Bizancem, Obri in Franki v »Sklavinijah«, svobodnih slovanskih kneževinah, ki pa še niso imele prave državne organizacije.⁵

V prvi polovici 7. stoletja pa je začela dobivati ta amorfna masa jasnejši obraz. Slovanski upor na zahodu (pod vodstvom Sama, 623—658)

1965, 114—200, 228—268, 340—419. — V IX. in XI. zv. publik. Izvori za balgarskata istorija, Sofija 1964 in 1965, so vnovič izdani grški viri za 10. in večino 11. st., med njimi tudi za zgodovino Samuelove države; prav tako so v III. zv. publikacije Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Beograd 1966 (1967), izšli prevodi teh virov do začetka 12. st.; v beograjski izdaji naj posebej podčrtam pomen kmentarjev, ki so danes najboljši prikaz problematika Samuelove države (zlasti opombe J. Ferluge k Levu Diakonu in Skilici, 13—21 in 51—172).

² Za primer le štiri dela: Vsemirnaja istorija III, Moskva 1957, 90 sl. (gl. načelno oc. B. Grafenauer, JIC II/1, 1963, 113 sl.); Sovjetskaja istoričeskaja enciklopedija 3, 1963, 443 sl.; M. Ja. Sjužjumov, Borba za puti razvitija feodal'nyh otnošenij v Vizantiji, Vizantijskie očerki, Moskva 1961, 34—63 (pos. 59 sl.); D. Angelov, Istorija na Vizantija I, Sofija 1957, 71—113, 203 sl.

³ Gl. lit. pod op. 1; posebej še V. Tápkova-Zaimova, Sur les rapports entre la population indigène des régions balkaniques et les »barbares« au VI—VIIe siècle, Byzantino-Bulgarica I, Sofija 1962, 71—78, in Po njakoj vaprosi za etničeskite promeni na Balkanite prez VI—VII v., Izvestija na Instituta za istorija BAN XII, 1963, 75—99. V. Tapkova-Zaimova, Našestvija i etničeski promeni na Balkanite, Sofija 1966, 52—109.

⁴ Gl. I op. 45 in II op. 1 in 3; posebej za Vzhodne Alpe M. Kos, Vlasi in vlaška imena med Slovenci, Glasnik Muzej. dr. za Sloven. XX, 1959, 226 do 235, in O Prezjemu antičnih krajevnih imen na slovenskem ozemlju, Serta Kuzaroviciana, Sofija 1952, 241—248; B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 436—467, in Zgodovina slovenskega naroda I, Ljubljana 1964, 303—325.

⁵ Gl. I, op. 49.

in jugu (626, ob neuspelem obleganju Carigrada) je izpodkopal obrsko moč,⁶ naselitev Hrvatov in morda tudi Srbov iz Zakarpatja⁷ pa je imela za posledico postanek dveh kristalizacijskih jeder začetnega etničnega formiranja med zahodnimi Južnimi Slovani na Balkanskem polotoku.

Prvi oprijemljivi rezultat tega razvoja je bila Karantanija v Vzhodnih Alpah, najstarejša trajnejša državna formacija pri Slovanih, o kateri poročajo viri.⁸ Do srede 8. stoletja samostojna med Obri in Franki, od okrog 745 pod bavarsko-frankovsko vrhovno oblastjo, je bila okrog 820⁹ po odstranitvi domačih knezov preurejena v frankovsko mejno grofijo. Vendar se frankovski fevdalni red ni mogel uveljaviti na mah. Vanj so bili sprječeni tudi domači družbeni elementi (posamezniki v visokem plemstvu, kosezi, župani, ureditev »župe« ipd.) in sestavine državne ureditve (ustoličevanje koroških vojvod) iz slovanske dobe.¹⁰ Petrefecirani v novem okviru so se le počasi spreminjali in so pomembni tudi pri širšem raziskovanju nastajanja slovanskih držav. Organizacija zemljiškega gospostva in gospostvo tujega sloja fevdalcev sta se razširjala le postopno od severa proti jugu in iz osrednjih predelov Karantanije in Panonije proti robovom in šele v 11. stoletju prekrila vse ozemlje alpskih Slovanov.

Čeprav se začenja ta razvoj že v 9. stoletju, vendar tedaj razvoj Karantanije ni bil naenkrat povsem pretrgan. Okrog nje se je v drugi polovici 9. stoletja združilo vse ozemlje od vzhodne Bavarske do Donave v Panoniji in do meja karolinške Italije v »regnum Carentanum«. Iz cerkvenega misijonskega središča pri Gospe Sveti (ca. 760 do ca. 930, z dvema prekinitvama, sedež korepiskopa »za Karantance«) se je širilo krščanstvo severno od Drave, iz Akvileje (od ca. 800 dalje) južno od

⁶ Viri IBI VI, 41—84, 171—174, 259 sl., 295 sl.; Fr. Barišić, *Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves au 626*, Byzantion 24, 1954, 371—395; G. Labuda, *Pierwsze państwo słowiańskie, Państwo Samona*, Poznań 1949 (vendar gl. k temu B. Grafenauer, *Novejša literatura o Samu in njeni problemi*, ZČ IV, 1950, 151—168, pa tudi pravdam 111—125 ter Ustoličevanje..., 471—475). Za okvir gl. II op. 1.

⁷ Gl. I op. 32 in 32^a.

⁸ Gl. I op. 55.

⁹ G. Moro, *Südostforschungen XXII*, 1963, 84—88, postavlja to spremembo (kot posledico ureditve cesarstva 817) med l. 817 in 819; to je teoretično seveda mogoče, vendar manj verjetno kot običajno datiranje po l. 820 (delitev imperija l. 817 je bila le teoretična, Ludvik Nemški pa je začel z resničnim vladanjem na Bavarskem šele 826).

¹⁰ B. Grafenauer, *Ustoličevanje...*; Lj. Hauptmann, *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*, Ljubljana 1954; S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, 17—118; M. Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit*, Carinthia I 150, 1960, 693—726, in *Karolingische Markgrafen im Südosten*, Archiv für österreichische Geschichte 125, 1965, XXVI + 275; kritični referat B. Grafenauer, *Deset let proučevanja k ustoličevanju koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev*, ZČ VI, 1962, 176—209 (prim. obsežen povzetek tega pretresa v Carinthia I, 155, 1963, 646—672, čigar avtor Barbo pa je ob prevzemanju dodal svoje pripombe, večinoma zame nesprijemljivega značaja).

Drave.¹¹ Poznejši srednjeveški zapisi slovenskih molitvenih obrazcev, ki so nastali že okrog 800, pričajo o začetnem oblikovanju »kulturnega jezika ali narečja« na ozemlju karantanskih in panonskih Slovanov, kjer se je prvič v slovanski zgodovini postavila v tem času naloga izoblikovanja temeljev slovanske krščanske terminologije ter prevajanja najpotrebnejših verskih in molitvenih obrazcev.¹²

»Sklavinije« slovenskih plemen v Makedoniji, prešibke za osvojitev pomembne bizantinske postojanke, ki je ostala zadržta v njihovo sredo, Soluna, so ostale zato izpostavljene različnim oblikam bizantinskega vpliva. Čeprav se je bizantinska oblast nad njihovim področjem vnovič utrdila šele konec 8. stoletja, je vendar bizantinski vpliv še poprej uspešno preprečeval združitev teh »Sklavinij« in njihovo preoblikovanje v državno organizacijo. Ta vpliv je pomenil sicer tudi različne pobude glede gospodarstva (preskrba mesta Soluna!) in glede družbenega razslojevanja (stiki med slovanskimi knezi in solunskimi meščani), toda obojni razvoj pri Slovanih je bil vendarle navezan na tuje središče.¹³

Razvoj Hrvatov in Srbov — prvih v soseščini v 7. in 8. stoletju povsem oslabljenih ostankov bizantinske Dalmacije na morskem obrežju in otokih, drugih s središčem v odročnem hribovitem povirju Lima, Tare in Ibra — ki so bili manj izpostavljeni nevarnostim kakor Karantanci in slabšim vplivom iz neposrednega sosedstva kakor makedonski Slovani, je bil počasnejši, a trdnejši in daljnosežnejši kakor pri Karantancih in makedonskih Slovanih. Prehod k državni organizaciji postaja pri Hrvatih oprijemljiv na prelomu 8. in 9. stoletja, pri Srbih sredi 9. stoletja; tudi v bizantinskem izročilu pri Konstantinu Porfirorogenetu se je povezal prehod od »županov-starcev« k »arhontom« za večino z Bizancem povezanih plemen zahodnih Južnih Slovanov šele s sredo 9. stoletja (posebej z okrepitvijo bizantinskega vpliva za vlade Vasilija I. okrog 870).¹⁴ Večplastnost krščanske terminologije pri Hrvatih in

¹¹ M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana 1936; I. Grafenauer, O pokristjanjevanju Slovencev in začetkih slovenskega pismenstva, *Dom in svet* 47, 1934, 350—371, 480—505; Karolinška kateheza in izvor Brižinskih spomenikov..., Ljubljana 1936; Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovensko pismensko in ustno slovstvo, *Zbornik zimske pomoči* 1944, 361—376; o sedanjem stanju problematike (v zvezi z novimi arheološkimi najdbami na Moravskem in njihovo interpretacijo) z navedbo vse pomembnejše literature B. Grafenauer, *Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju*, *Razprave razr. za zgodov. in družb. vede SAZU* V, 1966, 37—76.

¹² Gl. s pregledom literature B. Grafenauer, n. n. m., 64—68.

¹³ Gl. I op. 48 in 49.

¹⁴ B. Ferjančič, *Vij* II, 1959, 14—16; osnovni zgodovinski deli še danes K. Jireček, *Geschichte der Serben* I, 1911, 113—209, in F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925; gl. še *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, 1953, 169—205; Đ. Sp. Radović, *Srpsko Zagorje, das spätere Rasien*, *Südostforschungen* XVI, 1957, 259—284; o plemstvu in družbenem razvoju B. Grafenauer, *Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*, *ZC* XIV, 1960, 35—95; Lj. Haptmann, *Hrvatsko praplemstvo*, *Razprave razr. za*

Srbih¹⁵ kaže že na starejše začetne stike s krščanstvom, vendar začenja širše pokrščevanje pri Hrvatih šele okrog 800, pri Srbih pa sredi 9. stoletja (po 873), ne pa že za cesarja Heraklija.¹⁶

Sredi 9. stoletja je dal stik treh obrobni delov Slovanov med Bizancem in Franki — makedonskih Slovanov, Velikomoravcev in panonskega dela Karantancev — drugi pomembni zgodovinski rezultat v širokih merilih vzhodne Evrope: izoblikovanje cerkvenoslovanskega knjižnega jezika in prvih temeljev književnosti v njem.¹⁷ Borba za srednje Podonavje med Slovani in Franki, za cerkveni misijonski vpliv na Balkanskem polotoku (pri Bolgarih, Srbih in Hrvatih) med carigrajsko in rimsko cerkvijo je bila široki okvir zgodovinskega dejanja genialnih solunskih Grkov Konstantina in Metoda pri njunem delovanju na Velikomoravskem ter v Kocljevi Spodnji Panoniji. Ob pripravljanju slovanskih cerkvenih obrednih knjig, potrebnih v smislu jezikovne prakse vzhodnih cerkva za širjenje krščanstva med Slovani, sta se oprla na jezik Slovanov v široki okolici Soluna, kakršnega sta poznala iz svojega dvojezičnega rojstnega mesta, pri svojem delu pa sta to podlago dopolnila tudi z upoštevanjem elementov začetkov »kulturenega jezika« na novem področju, v srednjem Podonavju. Sorodnost nekaterih slovenskih in cerkvenoslovanskih tekstov kaže na Spodnjo Panonijo kot na najpomembnejše križišče starejšega dela z začetki cerkvenoslovanske književnosti; to postaja še pomembnejše spričo močnega vpliva prav spodnjepanonskega obdobja na koncept delovanja solunskih bratov (prenos izhodišča misijonske akcije v Rim; zahteva po nadškofiji; uvedba zahodne oblike slovanskega bogoslužja) in ker je bilo prav tu težišče akcije med njeno najtežjo začetno krizo, ko je bival

zgodov. in družb. vede SAZU I, 85—115; N. Klaić, Plemstvo dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske, HZb IX, 1956, 83—100; Postanak plemstva »dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske«, HZb XI—XII, 1958—59, 121—163 (o problematiki sedanjega stanja raziskave, z navedbo drugih del gl. B. Grafenauer, ZC XVIII, 1954, 199—209); Ju. V. Bromlej, Stanovlenie feodalizma v Horvatii, Moskva 1964 (s podrobnim pregledom vse starejše literature); za vprašanje bizantinskega vpliva tudi J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, SAN, Beograd 1957.

¹⁵ K. Jireček, n. d., 160—180; P. Skok, Dolazak Slovena..., 141—149; M. Dinić, Žgodovina narodov Jugoslavije I, 1953, 228 sl. Fr. Dvornik, Byzantium, Rome, the Franks, and the Christianization of the Southern Slavs, zbornik Cyrillo-Methodiana, Köln-Graz 1964, 85—125, pos. 85—96, in njegov komentar v Constantin Porphyrogenitus, De administrando imperio, Commentary, London 1962, 125 sl.

¹⁶ Đ. Sp. Radojčić, Le date de la conversion des Serbes, Byzantion XXII (1952), 1953, 253—256; o nezanesljivosti sporočila Konstantina Porfirogeneta B. Grafenauer, HZb V, 1952, 21—27 (vendar vztrajajo Fr. Dvornik, D. Mandić in še nekateri pri starih trditvah, čeprav brez novih dokazov zanje). Prim. tudi P. Petrov, Pokrastvane na Balgarite, Istoriceski pregled 1965/5, 33—60; La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares, Byzantino-Bulgarica II, 1966, 41—52; Za godinata na nalagane hristijanstvoto v Balgarija, Izvestija na Instituta za istorija BAN 14-15, 1964, 569—590.

¹⁷ Gl. I op. 60.

Metod v samostanskem zaporu na Švabskem.¹⁸ Po padcu Spodnje Panonije in odstranitvi Koclja (874) se je preneslo težišče dela k Velikomoravcem in po Metodovi smrti prešla vodilna vloga v slovanskem cerkveno-književnem razvoju v Bolgarijo; tudi tu pa je bilo eno izmed obeh središč tega dela na ozemlju makedonskih Slovanov v Ohridu in okolici.¹⁹

Cerkveni slovanski knjižni jezik in v njem izoblikovana književnost sta postala — ko sta se razširila tudi k Vzhodnim Slovanom — skupna organizacijska podlaga kulturnega življenja pri Slovanih, ki so ostali pod duhovnim vodstvom pravoslavnih cerkva. Preko teh meja sta se trajno ohranila le pri zahodnih Južnih Slovanih — razen pri Slovencih, ki so bili pritegnjeni v njun krog le ob njunem nastajanju.²⁰ Zato pa je hrvatsko glagoljastvo uspešno preživelo težke boje z latinsko cerkvijo v dalmatinskih mestih, čeprav ostaja do danes zagonetka vprašanje, kako da je bilo težišče glagoljastva na tleh nekdanje bizantinske Dalmacije in v Istri, ne pa na ozemlju srednjeveške Hrvatske.²¹ Poleg hrvatskega glagoljastva v okviru zahodne cerkve je bila izven pravoslavnega okvira tudi Bosna s svojim svojevrstnim razvojem (do 13. stoletja škofija s slovanskim, verjetno vzhodnim, obredom, vključena preko Dubrovnika v zahodno cerkev; od 13. stoletja patarenska »cerkva bosanska« s cerkvenoslovanskimi verskimi knjigami in obredi); vendar ima tudi bosansko bogomilstvo vzporedne pojave tako na vzhodu (Makedonija, kratek poskus konec 12. stoletja v Srbiji za Nemanje) kakor tudi na zahodu (konec 12. stoletja v Dalmaciji).²² Kljub pomembnim specifičnim potezam v vsebini posvetnih književnih del v cerkvenoslovanskem jeziku pri Hrvatih in Srbih²³ je bil vendarle velik njihov

¹⁸ B. Grafenauer, Ob 1100-letnici slavanske rokopisne knjige, ZČ XVII 1963, 171—195, ter Razprave... SAZU V, 1966, 64—73, z navedbo starejše literature in ocene zadnjih del.

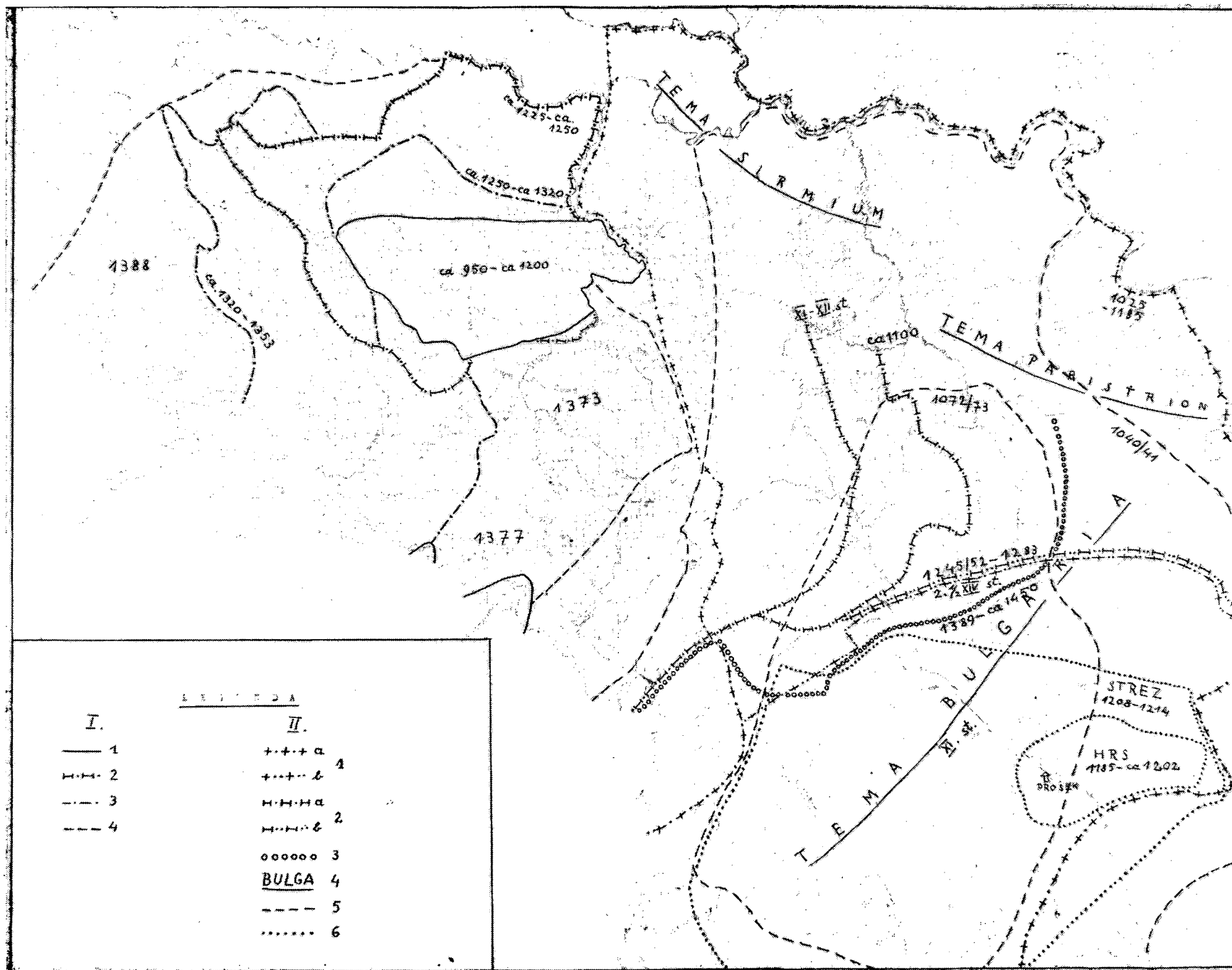
¹⁹ Istorija na balgarskata literatura I, Sofija 1962, 31—163. Gl. tudi I op. 60, zlasti nova dela o Klimentu Ohridskem.

²⁰ Gl. I op. 60.

²¹ B. Fučić, Grdoselski ulomak prilog kulturnoj geografiji istarskog glagolizma, Starohrvatska prosvjeta III. ser. 7, 1960, 185—213; opirajoč se na to postavitev problema, ga je obravnavala N. Klaić, Historijska podloga hrvatskoga glagoljastva u X i XI stoljeću, v predavanju na IV. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije, Sarajevo 1965, JIČ 1964, št. 4, 3—15; k temu tudi Historijska podloga hrvatskoga glagoljastva u X i XI stoljeću, Slovo 15-16, 1965, 225—281; V. Štefanić, Prvobitno slovensko pismo i najstarita glagolska epigrafika, Slovenska pismenost, Ohrid 1966, 13—35.

²² Gl. I op. 69; pos. S. Čirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964, 44—69, 74 sl., 101—112, 231—235, 282—288, 319—324; Die bosnische Kirche, Atti del Convegno internazionale »L'orientamento cristiano nella storia della civiltà«, Roma—Firenze 31. III. — 4. IV. 1963, Roma 1964, 547—575.

²³ Gl. I op. 60; pos. še M. Murko, Die Südslawischen Literaturen, v Die Osteuropäischen Literaturen, 1908, 194—210, in Geschichte der älteren südslawischen Literaturen, Leipzig 1908; St. Novaković, Prvi osnovi slovenske književnosti medju balkanskim Slovenima, Beograd 1893; P. Popović, Jugoslovenska književnost oko sredine XII veka, Godišnjica Nikole Čupića 46, 1937, 104—123.

I. Meje Bosne: 1. sredi X. stoletja — 2. okrog 1240 — 3. v XIV. stoletju — 4. za vlade Trtka II.

II. V Makedoniji: 1. meja Ohridske arhiepiskopije — a) v XI/XII st.; b) sredi XIII. st. — 2. meja Bizantinskega cesarstva — a) v XI/XII st.; b) sredi XIII. st. — 3. meja turške države od 1371/89 naprej — 4. teme bizantinske države v XI. st. — 5. meje slovenskih vstaj s središčem na ozemlju makedonskih Slovanov v XI. st. — 6. meja področja, ki mu je gospodoval Hrs oz. Strez.

Karta 7. Vprašanje razvoja Bosne in Makedonije

del skupna last ne le teh dveh, marveč tudi drugih književnosti v tem jeziku.²⁴ V ljudski kulturi so bile meje še manj izrazite, tako da kaže celo pri Slovencih motivika ljudskih pesmi, katerih prvi postanek je mogoče postaviti pred 12. stoletje, tudi večinoma na vzhod,²⁵ pa tudi motivi, zvezani z vlaškimi staroselci v Alpah, so prehajali tudi k Hrvatom.²⁶

Do 9. stoletja so bile tesne skupne poteze tudi še na vseh drugih področjih. Materialna kultura, odkrita v slovanskih grobovih, kaže le posamezne specifične poteze v različnih predelih.²⁷ Formalni ostanki starih družbenih oblik (»plemena«, zadruga, povezava večjih ali manjših rodbinskih skupnosti po prvokupu, začetne oblike družbenega razslojevanja in tipi družbenih slojev od servov do plemstva) kažejo na isto izhodišče.²⁸ Med Srbi in Hrvati je podobnost tudi v geografskem položaju (razdelitev njihovih področij na primorski in zagorski predel) ter v vplivih, ki so delovali nanje (na primorski del romanska mesta in po njih tudi Bizanc, na zagorski od konca 9. stoletja naprej Madžari oziroma ogrska država; seveda sta ta dva vpliva na »Srbijo« zaradi njene bolj odročne lege šibkejša, zato pa se jima pridružuje kot najpomembnejši bizantinski vpliv iz vzhoda). Povezani so tudi s skoraj istočasnim neposrednim prevzemom dediščine Konstantinovega in Metodo-

²⁴ Gl. I op. 67.

²⁵ Gl. I op. 61.

²⁶ I. Grafenauer, Spokorjeni grešnik, SAZU 1965; podobno sorodstvo se kaže tudi v delih M. Matičetov, Sežgani in zopet prerojeni človek, SAZU 1961, in Z. Kumer, Balada o nevesti detomorilki, SAZU 1963; gl. tudi M. Gavazzi, Die Reichweite der ostalpinen Kultureinflüsse auf die benachbarten Gebiete Südosteuropas, Volkskunde im Ostalpenraum (Alpes Orientales II), Graz 1961, 9—16 (in IV).

²⁷ Žal, razen dela M. Garašanin-J. Kovačević, Pregled materialne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku, Beograd 1950, ki je že tedaj zaradi svojih pomanjkljivosti izzvala dovolj ostro diskusijo (gl. diskusijo v Povjesnom društvu Hrvatske, HZB IV, 1951, 407—420; B. Grafenauer, O arheologiji in zgodovini, ZČ V, 1951, 165—174), ni nobenega sintetičnega dela o zgodnjersrednjeveški arheologiji na ozemlju Jugoslavije in njenih rezultatih; le glavni problemi in po danes že preseženem stanju so zajeti tudi v širši sintezi J. Korošca, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952; tako je mogoče opozoriti le na bibliografijo arheološke literature (domače in tuje) o Jugoslaviji, ki jo izdaja S. Jesse v Arheološkem vestniku od l. 1950 naprej in kjer so zajeta vsa tozadevna večja in manjša dela (glede zgodovinskih del, ki se tičejo arheologije, žal ne povsem zadovoljivo in popolno) od l. 1945 dalje. Pregled starejše važnejše arheološke literature je obsežen (do okr. 1950) tudi v Zgodovini narodov Jugoslavije I (v navedbi virov in literature k ustreznim poglavjem zgodovine in umetnostne zgodovine v zgodnjem srednjem veku).

²⁸ B. Grafenauer, ZČ XIV, 1960, 55—95; J. u. Bromlej, Stanovljenje (op. 14), in K voprosu o sotne, kak obščestvennoj jajčke v vostočnyh i južnyh slovjan v srednie veka, Doklady sovetsoj delegacii, V meždun. sjezd slavistov, Sofija 1963, 73—90; vendar gl. tudi previdnejša stališča Fr. Graus, Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte, Hist. Zeitschr. 197/2, 1963, 265—317, in Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa, Historica X, 1965, 5—65 (kratko tudi v XII. Congrès International des Sciences Historiques, Vienne 1965, Rapports IV. 105—110).

vega dela že v 9. stoletju, močna je pa tudi sorodnost njihove umetnosti v predromanski dobi.²⁹ Izenačevanje Srbov in Hrvatov pri nekaterih bizantinskih piscih je gotovo predvsem izraz te podobnosti v očeh tujca (prim, uporabo imena »Bolgari« za »Slovane«!), presenetljivo je to izenačevanje le, ko se pojavi v Barskem rodoslovu pri domačem piscu iz Duklje še v 12. stoletju.³⁰

Od preloma 9. in 10. stoletja pa nastajajo med nastajajočimi etničnimi skupnostmi vendarle tudi vse jasnejše razlike. V tem pogledu je bila zlasti pomembna ločitev carigradske in rimske cerkve, ki je dozorala, po prvem ostrem sporu za Fotija, sredi 11. stoletja (1054): obe cerkveni in kulturni skupnosti je delil širok mejni pas, potekajoč približno od ustja Drine do Boke Kotorske, blizu antične meje med zahodnim in vzhodnim rimskim cesarstvom, prav sredi ozemlja sicer najsorodnejšega dela zahodnih Južnih Slovanov. Ljudsko vsakdanje življenje se je zaradi tega sicer le malo razlikovalo, v različne smeri pa ni vodil le notranji razvoj držav na obeh straneh te meje in nastajajoče nove oblike družbene organizacije v njih³¹ ter historična pot in vloga teh držav, marveč prav tako tudi kulturni razvoj. Morda se kažejo različne smeri najjasneje prav na področju umetnosti.³² Spomeniki romanskega obdobja predstavljajo na slovenskih tleh predvsem izraz »kolonizatorske dejavnosti samostanskih redov« (Mole) in šele gotika od 14. stoletja naprej zaživi posebno domače življenje, čeprav tudi ona spada »v okvir splošnega razvoja srednjeevropske umetnosti z njenimi inačicami v alpskih deželah«. Bogatejši, po svoji usmeritvi pa tudi na isti širši okvir navezan je bil umetnostni razvoj Slavonije, Dalmacija in Hrvatska sta doživljali že od 9. stoletja bogat in svojski umetniški razvoj v ozkih stikih z Italijo, v katerih so se v primorskih mestih postopno uveljavile kot najmočnejši posredovavec predvsem Benetke. Makedonska umetnost se uvršča že od 10. stoletja skladno v razvoj bizantinske umetnosti kot njena posebna varianta. Obratno pa Srbija kljub močnemu prevladovanju bizantinskega umetnostnega tipa vendarle sprejema in družijo z bizantinskimi oblikami vse do dobe Dušana Silnega tudi nekatere elemente zahodne umetnosti, ki jih posredujejo umetniki iz primorja, kjer so se tudi v mestih na obrežju pokrajin srednjeveške Srbije uveljavljali isti umetniški vplivi kakor na Hrvatskem. Tudi tu se po svojskem razvoju izdvaja zlasti osrednja Bosna, kjer je bogomilstvo s svojo ideologijo zavrlo nastajanje poglobitnih spomenikov srednjeveške umetnosti, cerkva, tako da kaže že specifična oblika stečkov kot poglobitna dediščina umetnosti srednjeveške Bosne na njene povsem svojevrstne poteze.³³

²⁹ V. Mole, Umetnost Južnih Slovanov, Ljubljana 1965, 71—77, 189—221.

³⁰ Gl. I op. 64.

³¹ Gl. op. 28, k temu še Litavrin (I op. 71) in K. Jireček, Geschichte der Serben I, 1911.

³² Celotni in enotni pregled problematike le pri V. Mole, n. d., 59—106, 221—290, 299—332.

³³ V. Mole, n. d. 291—298; posebej o stečkih M. Miletić, I »Kristjani« di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra, *Orientalia Christiana ana-*

Stik z nastankom cerkvenega knjižnega jezika in izoblikovanje »karantanskega kraljestva« sta bila hkrati zadnji pomembni aktivni poseg Karantancev (Slovencev) v srednjeveško zgodovino. Prihod Madžarov in nemška kolonizacija ob Donavi sta presekala njihovo zvezo z Zahodnimi Slovani. Sredi 10. stoletja je bilo odpravljeno karantansko cerkveno središče pri Gospe Sveti, tako da je prišla cerkvena organizacija na vsem slovenskem ozemlju pod neposredno vodstvo tujih cerkvenih središč (Salzburg, Akvileja). V 11. stoletju se je vojvodina Karantanija zdrobila na vojvodino Koroško in vrsto samostojnih mark, iz katerih so se začele razvijati poznejše zgodovinske pokrajine, med katere so bili poslej razdeljeni Slovenci. Do kraja 11. stoletja se je z razdelitvijo kronске zemlje razširila organizacija zemljiškega gospodstva na vse slovensko ozemlje in je tako dobilo gospodstvo tujega plemstva svoje dokončne temelje in oblike. Tako so izginili politični okviri in družbeni temelji, ki so v 9. stoletju še ustvarjali zavest o karantanski slovanski skupnosti in se v počasnem razkroju te zavesti, ki je dokončan do kraja srednjega veka, zamenjuje ta zavest z različnimi pokrajinskimi zavestmi. Najpomembnejša poteza tega obdobja slovenske zgodovine je postala s srednjeveško kolonizacijo zvezana vsakdanja nezavedna borba za ohranitev etničnega značaja tega ljudstva in njegove zemlje: v stoletjih kolonizacije in z njo zvezane germanizacije je bilo slovensko ozemlje zmanjšano na eno tretjino svojega nekdanjega obsega, kljub temu pa je ohranilo in vnovič izgradilo slovensko ljudstvo trdne temelje za začetke svojega vnovičnega razvoja, ki se začneja konec 15. stoletja s prvim velikim kmečkim uporom na Koroškem (1478).³⁴

Spremembe v širokem historičnem okviru na prelomu 9. in 10. stoletja so dvignile Hrvatsko na izredno pomembno mesto na zahodnem Balkanskem polotoku. Madžarski vdor je odstranil iz srednjega Podonavja frankovsko nevarnost, v boju z Madžari pa so Hrvati za Tomislava prvič pridružili svoji državi — po virih ni jasno ali trajno ali tedaj le začasno in pozneje zopet nanovo — vsaj velik del Slovinja. Na vzhodu je širjenje in porast moči Bolgarije za Simeona močno oslabilo Srbe, kar je olajšalo Hrvatoma tudi pridružitve velikega dela tedanje Bosne. Edino takšna Hrvatska se je mogla na Balkanskem polotoku upreti tudi bolgarskemu napadu in je zato postala tudi pomembno oporišče bizantinske protibolgarske politike. To je privedlo tudi k razširjenju Tomislavove oblasti na dalmatinska mesta, čeprav so formalno ostala tudi vnaprej bizantinska. Prav s tem velikim razširjenjem Hrvatske, ki je združila v svojih mejah po svoji notranji strukturi in

lecta 149, 1957; V. Solovjev, Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern, v Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1959, 173—198 (gl. tudi Godišnjak ID BIH VIII, 1956, 3—66); sistematično evidentiranje stečkov, ki ga je po 1950 začel sarajevski muzej, še ni doživelo sintetične analize, vendar je pokazalo predavanje Š. Bešliagića (Iz problematike likovnih predstava na stećima Bosne i Hercegovine) na IV. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije v Sarajevu 1963, da je pričakovati bistvene korekture stališč Solovjeva.

³⁴ Gl. I op. 66.

zemljepisnem položaju tako različna ozemlja, je že za Tomislava ob splitskih saborih in z njimi zvezanem razširjenju oblasti cerkva v bizantinskih mestih ter odstranitvi domače škofije v Ninu prišla jasno do izraza najpomembnejša notranja dvojnost Hrvatske: ali naj izhaja državna usmerjenost iz potreb domačega ozemlja ali pa iz politike, potrebne za vsaj praktično združitev bizantinskih, tedaj pretežno še romanskih mest s Hrvatsko pod oblastjo istega vladarja. Tomislav se je kot prvi hrvatski vladar odločil za drugo pot, s tem pa omogočil Bizancu (in pozneje Benetkam in Normanom) možnosti za vplive, ki so tesno povezani tudi z nenavadnim in nejasnim razkrojem Hrvatske konec 11. stoletja.³⁵

V zadnji četrtini 10. stoletja je Hrvatska prišla vnovič do podobnega položaja in pomena — četudi ne več do iste moči — ob nastanku podobnega položaja na Balkanskem polotoku po hitrem vzponu Samuelovega carstva s težiščem na ozemlju makedonskih Slovanov. Tudi njegovo razširjanje se je ustavilo na zahodu ob hrvatskih mejah. Toda tudi ta drugi poskus osamosvojitve Slovanov na osrednjem in vzhodnem delu Balkanskega polotoka ni dozorel do ustaljenosti. Že začetki neuspehov Samuelove države so — hkrati z notranjimi dinastičnimi spori in z benečanskim posegom po dalmatinskih bizantinskih mestih — bistveno oslabil tudi Hrvatsko, posebej ker se začenja v Slovinju že v 11. stoletju postopno uveljavljati tudi ogrski vpliv. Toda tudi ta Hrvatska je po zlomu Samuelove države kot edina slovanska država na Balkanskem polotoku ostala izven obnovljenega območja oblasti bizantinskega cesarstva.³⁶ Čeprav je Samuelovo carstvo živelo komaj pol stoletja, se vendar kaže vpliv tega obdobja tudi v dejstvu, da je ostalo področje makedonskih Slovanov skoraj do konca 11. stoletja — ne glede na osamosvojitve Duklje in njeno širjenje — s svojimi mogočnimi upori še vedno težišče borbe za osvoboditev Slovanov izpod Bizanca. Bizantinska trdna upravna organizacija, greciziranje ohridske arhiepiskopije ter postopno uspešno napredovanje bizantinske miselnosti med domačim plemstvom pa so do konca 11. stoletja na podoben način presekali ta makedonski razvoj, kakor se je v 9.—11. stoletju zgodilo Slovencem v okviru frankovske in nato srednjeveške nemške države.³⁷

³⁵ Za fakta gl. lit. v op. 14; za analizo problemov so pomembnejši — vsaj za osnovna vprašanja — krajši, analitični pregledi, tako L. j. Hauptmann, *Die bestimmenden Kräfte der kroatischen Geschichte im Zeitalter der nationalen Herrscher*, Mitteil. ds österr. Instit. f. Geschichtsforschung 40, 1924, 1—36 (gl. tudi Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, 165—187), in *Die Kroaten im Wandel der Geschichte*, Berlin 1944, 5—37; N. Radojčić, *Jezgra najstarije hrvatske istorije*, Misel in delo V, 1939, 85—92; J. Sidak, *Hrvati*, Historija, EJ 4, 1960, 40—48; N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem veku*, Zagreb 1965.

³⁶ V historiografiji se vztrajno ponavlja trditev, da je prišla l. 1018 tudi Hrvatska pod bizantinsko oblast, čeprav je N. Radojčić pokazal že l. 1926 (gl. I op. 65), da gre pri tem za napačno tolmačenje vira. Drugače sodi J. Ferluga, VIJ III, 1966 (1967), 156 sl.

³⁷ Gl. I op. 47—50, 58—59, 73—74; makedonska zgodovina vse do danes še ni doživela obsežnejše vsestransko sprejemljive obravnave: žal se z

Hrvatska se je dvignila sredi 11. stoletja še tretjič do večje moči. Nato pa se je med notranjim razkrojem vladarske moči ob dviganju županov, ob vnanji nevarnosti Normanov in Benetk ter ob nenaravnem vplivu boja za oblast nad dalmatinskimi mesti na vso vladarsko politiko zrušila po Zvonimirovi smrti v notranji kaos, ki je pripeljal do pridružitve deželam pod oblastjo ogrskih kraljev.³⁸

Ozemlje hrvatske države med morjem in Dravo — razdeljeno že po prirodi v primorje in ravnino na severu ter odprto različnim vplivom iz sosedsstva — je bilo razdeljeno že s postopnim pridruževanjem (Slavonija 1091, Hrvatska med 1097 in 1102) in njegovimi različnimi načini, ustrezajočimi razviti županski fevdalni oblasti v primorju in nerazviti družbi v Slovinju, v dva dela z različnim sistemom državne oblasti in različno stopnjo kraljeve moči; z ustanovitvijo zagrebske škofije sta bili razdeljeni tudi glede cerkvene organizacije (1094), medtem ko so bile razlike v kulturni usmerjenosti še starejše. Čeprav se je zdelo, da so izpodkopani najvažnejši temelji hrvatskega samostojnega razvoja, je bila v Hrvatski ogrska oblast vendar tako ohlapna, da je moglo priti z gradnjo dinastične oblasti Šubićev v drugi polovici 13. in začetku 14. stoletja do vnovičnega združevanja Hrvatske in Bosne v praktično skoraj samostojno politično tvorbo, katere gospodarji so poleg tega mogli zelo močno vplivati na Ogrsko kot celoto. Tudi ta novi dvig Hrvatske pa je ostal — zaradi sporov med velikaši ter zaradi neuspele borbe z Benetkami za dalmatinska mesta — brez končnega uspeha. Kraljevska oblast se je sedaj uveljavila tudi na Hrvatskem, čeprav sta pomenila državnopravni okvir in domače plemstvo za hrvatski razvoj bistvene prednosti v primerjavi s slovenskim in makedonskim položajem po izgubi svobode.

Zlom Bizanca v četrti križarski vojni, po kateri se staro cesarstvo nikdar več ni obnovilo v nekdanji moči, je na prelomu 12. in 13. stoletja povsem spremenil okvire in možnosti za slovansko borbo za osamosvojitve v osrednjem in vzhodnem delu Balkanskega polotoka. Vendar se — v primerjavi s prejšnjimi obdobji in celo s prvo polovico 13. stoletja nekako nepričakovano — uveljavlja v tem zadnjem srednjeveškem obdobju te borbe, posebej še v osrednjem delu Balkanskega polotoka, v 13. in 14. stoletju kot najznačilnejša poteza postopen dvig Srbije, dokler ni sredi 14. stoletja prevzela vodilnega mesta v tem skoraj tisočletnem

različnih strani (v grški, bolgarski in tudi makedonski historiografiji) prepleta s preteklostjo preveč sodobnih pojmovanj (in vsaj polpreteklih, delno celo sodobnih sporov), ki zgodovinsko resnico hote ali nehoti, ter vede ali nevede pačijo.

³⁸ O tem gl. lit. v op. 14 in 35; seveda živi danes tudi še staro stališče o »Pacta conventa« (n. pr. O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZb XI—XII, 1958-59, 165—206), vendar po mojem mnenju neopravičeno; k temu gl. še N. Klaić, Tzv. »Pacta conventa« ali tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102 godine, Istoriski pregled VI, 1960, 107—120. Gl. k temu še nove bibliografske podatke in stališča v moji polemiki z O. Mandićem v tem letniku Zgodovinskega časopisa.

zgodovinskem procesu. Njen vzpon je bil počasnejši kot vseh drugih držav, ki so pred tem skušale v srednjem veku doseči na Balkanskem polotoku takšno politično-državno stanje, ki bi ustrezalo etnični strukturi, ustvarjeni z naselitvijo Slovanov. Na robu bizantinskega območja je sprejemala vendar tudi pobude iz zahoda, navezana nanj še posebej v gospodarstvu preko Dubrovnika; potisnjena v gorato območje je ob nastajanju fevdalne družbe trdneje vključila v novi okvir tudi stare domače oblike ter ni do kraja razrušila elementov patriarhalne družbe (zadruga, pastirski katuni),³⁹ ki so v naslednjih stoletjih tuje oblasti doživeli celo mogočno regeneracijo.⁴⁰ Kljub občasnim krajšim obdobjem tuje nadoblasti (bizantinske ter krajših obdobji za časa Simeona ozir. Samuela) je vendar Srbija tudi pred začetkom svojega stalnega vzpona najbolj uspešno branila svojo notranjo samostojnost in zvečine tudi formalno svobodo. Gospodarski vzpon v 13. stoletju (rudarstvo), dozorelost fevdalne družbe ter okrepitev državne in vladarske moči po bizantinskem vzorcu z najemniško vojsko (v njej so bili tudi nemški vitezi s slovenskega ozemlja)⁴¹ so odprli ob mrtvem teku obnovljenega Bizanca, Bolgarije in ostankov latinskih držav za prvenstvo Srbiji pot do hitrega razširjenja oblasti, zvezanega z vlado Milutina, Štefana Uroša II. in carja Dušana Silnega. V istem razdobju je po sodbi Gr. Čremošnika Srbija z nenavadno hitrim kulturnim razvojem dohitela tedanjo Evropo in v dobrega pol stoletja nadomestila večstoletno zaostajanje.⁴² Državni vzpon je dopolnila tudi cerkvena osamosvojitev (1219 avtokefalna arhiepiskopija, 1346 patriarhat). Upanje na prevzem bizantinske dediščine je v dobi carstva vplivalo na močnejšo bizantinsko smer, ki ji je ustrezal tudi dotedanji kulturni razvoj v središču carstva, na ozemlju makedonskih Slovanov. Vendar je bila tudi ta skoraj popolna prevlada bizantinske smeri le začasna, kajti začetki oblikovanja mestne samouprave (Srebrnica, Novo Brdo) ter nekateri odmevi humanizma pričajo, da so bili v 13. stoletju še vedno na meji med vzhodom in zahodom.⁴³ Izredno

³⁹ Prim. med novejšimi širšimi deli S. V. Vukosavljević, *Organizacija dimarskih plemena*, SAN, Beograd 1957; V. Čubrilović, *Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori*, SAN, Beograd 1959; J. Zontar, *Der Stand der Forschung über die südslawische ländliche Ordnung*, v *Vorträge und Forschungen VIII*, Stuttgart 1962, 419–442; Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Pos. izd. Naučnog društva BiH, Knj. II, Sarajevo 1963; J. Matl, *Hirtentum und Stammesverfassung als Kulturfaktor*, v *Völker und Kulturen Südosteuropas*, München 1959, 104–123, in *Historische Grundlagen der agrarsozialen Verhältnisse auf dem Balkan*, Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 52, 1965, 145–167.

⁴⁰ Gl. *Zgodovina narodov Jugoslavije II*, 1959 (1960).

⁴¹ M. Dinić, *O vitezima Palmanu*, ZC VI–VII, 1952–53, 398–401 (M. Kos razpolaga o tem še z drugimi podatki in pripravlja k vprašanju nov prispevek).

⁴² Gr. Čremošnik, *Nekoliko notara na Lastovu*, poreklom iz Zete srednjega veka, Glasnik SND 19, 1958, 23–37.

⁴³ D. Pavlović, *Elementi humanizma u srpskoj književnosti XV veka*, Srpska književnost u književnoj kritici I, 1965, 205–218; N. Radojčić, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*, SAN, Beograd 1962.

pomembno pa je v zadnjem stoletju srbske svobode tudi srbsko posredovanje kulture balkanskih Slovanov Vzhodnim Slovanom.⁴⁴

Toda tedaj se je zgodovina zahodnih Južnih Slovanov že vnovič prevesila. Turki, ki so v dobrem stoletju preplavili skoraj ves Balkanski polotok, so ustvarili novo obliko povezanosti teh narodov: vse njihovo ozemlje so zajemali njihovi vpadi; vsaj na delu ozemlja vsakega od njih so si vsaj nekaj časa lastili oblast in jo izvajali; pri vseh so s Turki zvezane migracije delno spremenile etnično strukturo. Turška oblast pa je zrušila tudi pri Srbih in v Bosni tisto družbeno plast, ki je nosila njun razvoj v 14. stoletju. Edino srbska cerkev je prevzela v naslednjih stoletjih del dediščine srbske srednjeveške države pri povezovanju Srbov v celoto.

Zusammenfassung

DIE ETHNISCHE GLIEDERUNG UND GESCHICHTLICHE ROLLE DER SÜDSLAWEN IM MITTELALTER

Das ist der zweite Teil des Berichtes des Verfassers für den I. Balkanologischen Kongress in Sofia, 1966; er ist in deutscher Übersetzung im Verlag von Filozofska fakulteta in Ljubljana, 1966, ungekürzt veröffentlicht worden, eine gekürzte Fassung (ohne Karten!) befindet sich aber auch in der Kongresspublikation »Les peuples de l'Europe du Sud-Est et leur rôle dans l'Histoire (Byzance et les peuples du Sud-Est européen)«, (Rapport pour la séance plénière), Sofia 1966, 44—62.

⁴⁴ Gl. I op. 67.